

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

İMAM GAZALİ

Prof. Ali Muhammed Sallabi

Yayın Yönetmeni

Mustafa Kasadar

İlk Devir İlim ve Zühd Önderleri Dizisi: 13

Türkçesi:

Necmeddin Salihoglu

Tashih:

Ömer Faruk KASADAR

ISBN: 978-605-4411-51-1

© Ravza Yayınları

Sertifika No: 16480

Sayfa Düzeni

İrfan Güngörür

Kapak Tasarım

Ravza Grafik

1. Baskı: İstanbul, 2011

2. Baskı: İstanbul, 2017

Baskı/Cilt

Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık

Kale İş Merkezi No: 51-52

Davutpaşa / İstanbul

Tel: 0212 481 94 11

Büyük Reşitpaşa Cad. No:22/42

Vezneciler - Eminönü / İstanbul

Tel. 0212 528 46 17 • Fax. 0212 514 27 31

www.ravzayayinlari.com • bilgi@ravzayayinlari.com

İLK DEVİR İLİM VE ZÜHD ÖNDERLERİ

İMAM GAZALİ

Prof. Ali Muhammed Sallabi

Türkçesi:

Necmeddin Salihoğlu

İstanbul, 2017

İLK DEVİR İLİM VE ZÜHD ÖNDERLERİ DİZİSİ

- 1- **Hasan el-Basri** / Necmeddin Salihoğlu
- 2- **Abdullah b. Mubarek** / Necmeddin Salihoğlu
- 3- **Ömer b. Abdulaziz** / Necmeddin Salihoğlu
- 4- **Süfyan-ı Sevri** / Necmeddin Salihoğlu
- 5- **Rabia Adviye** / Necmeddin Salihoğlu
- 6- **İbrahim b. Ethem** / Necmeddin Salihoğlu
- 7- **Beyazıd-i Bestami** / Necmeddin Salihoğlu
- 8- **İmam-ı Azam** / Necmeddin Salihoğlu
- 9- **İmam-ı Şafii** / Necmeddin Salihoğlu
- 10- **İmam Ahmet b. Hanbel** / Necmeddin Salihoğlu
- 11- **İmam Malik** / Necmeddin Salihoğlu
- 12- **Abdulkadir Geylani** / Ali Muhammed Sallabi
- 13- **İmam Gazali** / Ali Muhammed Sallabi

*B*ilesin ki; hakkı adamlarla tanıyan kişi
yolunu kaybeder dalalet çöllerine düşer.
Eğer hak yola revan olacaksan hakkı
tanı ki bu sayede ehlini tanıyasın.

(İmam Gazali)

İçindekiler

Takdim	11
İmam Gazali	15
1- İsmi ve Nesebi	15
2- Doğduğu Yer ve Yetişmesi.....	16
3- İlim Öğrenmek İçin Gösterdiği Gayret.....	17
4- İmamu'l Haremeyn'e Talebe Oluşu.....	18
5- Bağdat Nizamiyye Medresesine Tayini	19
6- Gazali'nin Yetişme ve Şöhret Sahibi Olma sebepleri	20
7- Gazali'nin Hayatını Değıştiren Büyük Dönüşüm	21
8- Talim ve Tedrise Geri Dönüşü	24

9- İmam Gazali'ye Ait Olduğu Kesin Olan Kitapların Kronolojik Listesi	26
--	----

Gazali'nin Şiilere Karşı Tavrı 29

1- Kitabın Kısımları	30
2- Kitabın İçeriği.....	32

Gazali'nin Yazılarındaki Siyasi Boyut..... 37

Gazali'nin Felsefeye ve Felsefecilere Karşı Tavrı..... 41

1- Felsefe Okuması	42
2- Nihâî Darbe	45
3- Tehâfütü'l Felasife Adlı Eserin Tesiri.....	50
4- Gazali'nin Felsefe Alanında Yaptığı çalışmaların Hulasası.....	51
5- Gazali'nin Akıl ve Nakil Arasındaki Konumu	52
6- Selçuklu Döneminde Sünniliğin Hâkim Oluşu	54

Gazali ve Kelam İlmi..... 57

Gazali ve Tasavvuf..... 65

1- Gazali'nin Tarikat Yoluna Girişi.....	69
2- Okumanın Neticeleri	70
3- Şeyhsiz Tasavvuf	73
4- Gazali'nin Sofileri Tenkidi	74
a) Tasavvuf Erbabının Azlığı.....	74
b) Tasavvuf Erbabının Bozuluşu	76

c) Gurur ve Cehalet	77
d) Teklifin Düşmesi	77
5- Gazali'nin Tasavvuf Üzerindeki Etkisi	79
a) Şer'î İlimlerin Zarureti.....	79
b) Gazali'nin Batını Tevillerden Uzak Duruşu.....	80
c) Tasavvufu Ameli ve Ahlaki Bir ilim Olarak Nitelemesi.....	80
d) Zühd Kavramını Tashih Etmesi.....	81

Gazali'nin İslah Hususunda Oynadığı Rol..... 85

1- Gazali'nin İslah Metodu	85
2- Gazali'nin İslah Metodunun Vasıfları.....	86
3- Gazali'nin İslam Toplumundaki Hastalıkları Teşhisi .	88
a) Ulemanın Bozuluşu	88
b) Lafızların Delalet Ettikleri Manalar Dışında Kullanılması	92
c) Zalim Sultanları Tenkit Edişi.....	95
d) Zuhur Eden Kötülük Ve Bidatlere Karşı Savaşması ..	99
4- Gazali'ye Göre İslah Alanları.....	102
a) Yeni nesil âlimler ve mürşitler yetiştirmek için çalışması	102
b) Talim ve terbiye için yeni metotlar ortaya koyması.....	104
c) Emri bil Maruf Nehyi Anil Münker Görevinin İhyası.....	109
d) Zalim Sultanları Eleştirmesi.....	112
e) Madde perestliğe ve dini gevşekliğe karşı savaşması ve insanlardaki dünya ve ahiret tasavvuruna yeni bir şekil vermesi.....	112
f) Sosyal Adaletle çağırması	113

g) Sapık Akımlara Karşı savaşıması	114
h) Fikir Alanındaki Islahı	115
Gazali ve Hadis İlmî	123
İhyau Ulûmî'd Din Kitabı	127
Gazali'nin Haçlı İşgaline Karşı Tavrı	135
Gazali'nin Haçlı Seferlerine Değınmeıışı İle İlgili Bazı Muasır Alimlerin Görüşleri	137
Dr. Zeki Mübarek	137
Dr. Ömer Ferruh	138
Dr. Yusuf el Kardavî	139
Dr. Macid Arsan el Geylânî	140
İlcamü'l Avam an İlmî'l Kelam	143
Gazali'nin Kur'an'a ve Sahih Hadislere Yönelmesi	147
Vefatı	149

Takdim

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

*H*amd, Bizleri İslam ile şereflendiren Allah Teâlâ'ya; salât ve selam bizlere örnek ve önder olması için Allah Teâlâ'nın içimizden seçip gönderdiği resulü Hz. Muhammed (sav) Efendimize, onun âline, ashabına ve kıyamete kadar ona en güzel şekilde tabi olacakların üzerine olsun.

İmam Gazali, İslâm dünyasının siyasî çalkantılar içerisinde kıvrandığı, Ehli Sünnet düşüncesine karşı her taraftan başlatılan yıkıcı saldırıların had safhaya ulaştığı çalkantılı bir dönemde hayat sürmüştür.

İmam Gazali, Yaşadığı çağı çok iyi tanıyan, başta âlimler olmak üzere toplumun tüm kesimlerini tahlil ederek onların yakalandıkları hastalıkları teşhis eden ve

bu hastalıkları tedaviye yönelik ilmi ve siyasi çalışmalar yapan çok büyük bir âlim ve bütün İslâm düşüncesi tarihinin en önde gelen düşünürüdür. Ehl-i Sünnet inancını savunmaya yönelik yaptığı çok büyük hizmetlerden dolayı da kendisine Hücetü'l-İslâm lakabı verilmiştir.

Haçlı seferleri neticesi Kudüs'ün haçlılar tarafından işgal edildiği, İslâm dünyasının her tarafında fitne ve fücunun kaynadığı Bâtınilerin özellikle Ehli Sünnet âlimlerine ve devlet adamlarına düzenledikleri suikastlarla her tarafa korku saldığı, toplumun adeta anarşi girdabında boğulduğu, felsefenin kutsallaştırıldığı bir dönem... Ve bütün bu olayların neticesi olarak da hiçbir gayesi olmadan bezgin ve bitkin bir halde yaşayan bir İslâm toplumu...

İşte İmam Gazali böylesine korkutulmuş, sindirilmiş bir coğrafyada yeniden dirilişin tohumlarını ekti. İşte ruhun derinliklerine inen çarpıcı bir tespiti: ***“Şuur yoksunu bir toplumu cihada davet etmek kabirlerdeki ölüleri davet etmek gibidir.”*** Evet, İmam Gazali şuur yoksunu halk yığınlarıyla cihad çalışmalarının yürütülemeyeceğini görerek, haçlı ordularının İslâm coğrafyasının kalbine girip ilk kiblemiz Kudüs'ü işgal etmelerinin arkasında yatan asıl sebebe böyle işaret etmiştir. Nitekim Kudüs'ün fethi daha sonra İmam Gazali'nin baş müderrisi olduğu Nizamiye medreselerinde yetişen talebelerin İslâm dünyasının her tarafına hatta köylerine kadar yayılarak Allah için ölmeyi dünya için yaşamaya tercih eden yeni bir neslin yetiştirilmesi neticesi Selahaddin Eyyubi'ye nasip olmuştur.

İmam Gazali Hazretleri kitaplarını, İslâm dininin hemen hemen her alanı ile ilgili yazdığı gibi, her seviyeden insana hitap edecek şekilde de yazmıştır. Özellikle bir ilim hazinesi olan “İhya-i Ulumi'd-Din” isimli büyük eseri Türkçeye çevrilmesinden sonra çok büyük ilgi görmüş ve yüz binlerce insanın evine girmiştir. Halen daha en çok ilgi gören kitaplar arasındadır.

Maddileşmenin had safhada olduğu, Müslümanlara önderlik edecek Rabbani ulemanın nerede ise yok olduğu, şan, şöhret ve para hırsı peşinde koşan birtakım cahillerin âlim diye ortaya çıkarak hem kendilerini ve hem de kendilerine uyanları saptırdığı bir çağda yaşıyoruz. İstedik ki zühdü, takvası ve ilmi üstünlüğüyle bütün İslam ümmetinin sevgisini kazanmış, Rabbani âlim oldukları hususunda İslam ümmetinin icması hâsıl olmuş ve hayat öyküleri dillerden dillere dolaşan ilk devir müctehid imamlarını yeni bir dil ve yeni bir üslupla genç nesle anlatalım. Böylece Rabbani ulema ile her türden çirkefliğe kılıf bulan çağdaş fetvacılar ve şöhret olmayı müctehid imamlara laf atmakta arayan yeni yetmeler arasındaki ehline bilinen fark, herkes tarafından da görülsün.

İşte bu seriden olmak üzere sizlere İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük dehalarından, ilim ve zühd önderlerinden Hüccetü'l-İslam Ebu Hamid El- Gazali'nin hayatından, nefsiyle ve içinde yaşadığı toplumla, özellikle de dünyevileşen âlimlerle mücadelesinden bahseden çok ciddi bir araştırma ürünü olan elinizdeki eseri sunuyoruz. İnşallah

Cenab-ı Hak imkân verirse İmam Gazali Hazretlerinin daha önce yayınlanmış olanlar da dâhil olmak üzere bütün eserlerini bir külliyyat halinde yayınlıyacağız.

Cenab-ı Hak bizleri kendi dinine, dininin neşrine hizmetçi kılsın. Yaptığımız çalışmaları yevme la yenfau'da fayda verecek ameller zümresine ilhak eylesin.

Ravza Yayınları
07 Ramazan 1432
(07 Ağustos 2011)

İmam Gazali

1- İsmi ve Nesebi

Engin birikim sahibi Şeyh, İmam, İslam'ın hücceti, Vakfın yegânesi, abidlerin süsü Ebu Hamid b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et Tûsî eş Şafii el Gazali. Aşırı bir zekâyâ ve çok sayıda esere sahipti.¹ Bazıları onu doğduğu yer olan Gazâlî'ye nispet etmişlerdir. Bu, lügat yönünden doğrudur. Bazıları da babasının mesleğine –Gazzâl (yün eğirici)- nispet etmişlerdir. Bu da lügat yönünden doğrudur. Binaenaleyh birinciler Gazâlî derken ikinciler Gazzâlî demişlerdir.

¹ Siyerü A'lâmi Nübela 18/322,323

2- Doğduğu Yer ve Yetişmesi

Hicri dört yüz elli yılında Tûs'da doğdu.² Babası din-dar biriydi. Bizzat kendisi yün eğirir, Tus'daki dükkânında satardı. Maddi durumu pek iyi değildi. Boş zamanlarında âlimleri ziyaret eder, ilim meclislerine katılırdı. Âlimlere hizmet eder, ilimlerinden istifade etmeye çalışırdı. Onları dinlediğinde ağlar ve Allah'a kendisine fakih ve vaiz bir oğul vermesi için dua eder yalvarırdı. Allah da ona iki oğul verdi. Biri Ebu Hamid, diğeri de kardeşi Ahmed'di.³ Ne var ki baba, icabet olunan dualarının karşılığın görmedi. Ebu Hamid küçük yaşta iken vefat etti. Ebu Hamid'in anası ise; şan ve şeref semasında oğlunun güneşinin doğ-duğunu ve o dönemin en büyük ilim otoritesi olduğunu görünceye kadar yaşadı.⁴

Babası onu ve kardeşini hayır ehli sofi bir arkadaşına teslim etti. Ona "Yazıyı öğrenememek en büyük üzüntü kaynağım. Benim öğrenemediğim şeyi oğullarımın öğrenmesini istiyorum. Geriye bıraktığım şeylerin tamamını bu hususta harcayabilirsin." Dedi. Babaları ölünce sofi arkadaşı onların eğitimiyle ilgilendi. Ancak geriye kalan mal kısa zamanda tükendi ve sofi kendi imkânlarıyla da onların masraflarını karşılayamaz oldu. Onlara "Babanızın

² İran'ın kuzey doğusunda bulunan Horasan bölgesi şehirlerinden-dir.

³ Vefeyâtü'l A'yan 1/207; Et Tasavvuf Beyne'l Gazali Ve İbni Teymiyye, 46

⁴ Tabakatü'ş Şafiiye 6/193,194 özetle.

bıraktığı malı size harcadım. Ben fakir bir adamım, size bakacak kadar malım da yok. Bir medreseye girip orada okumanızı daha uygun görüyorum. Zira medresedeki talebelerin masrafları medrese tarafından karşılanıyor.” Dedi. Dediği gibi yaptılar. Bu medrese sayesinde ilim öğrendiler ve yüksek derecelere nail oldular. Gazali bunu şöyle anlatıyor: *“Biz ilmi Allah’tan gayrı şeyler için öğrendik, ancak ilim Allah’tan başka şeyler için olmaktan kaçındı.”*⁵

3- İlim Öğrenmek İçin Gösterdiği Gayret

Fıkhi bahislerin bir kısmını küçük yaşta iken Tûs’da hocası Ahmed b. Muhammed er Râzgânî’den öğrendi.⁶ Oradaki ilk hocası Yusuf en Nessâc idi. Gazali fikhî meselelerin bir kısmını kendi beldesinde öğrendikten sonra Cürcan’a gitti. Orada hocası Ebu Nasr el İsmailî ile karşılaştı. Ondan ilim öğrenmeye başladı ve ondan işittiklerini yazdı. Daha sonra memleketi Tûs’a geri dönmek için yola koyuldu. Bu dönüş esnasında yaşadığı bir hadise onu yazdıklarını ezberlemeye ve içindekileri derk etmeye sevk etti. Kendisi bu olayı şöyle anlatıyor:

“Eşkiyalar yolumuzu kesti ve yanımızda ne varsa hepsini aldılar. Çekip gittiklerinde onları takip ettim. Eşkiya başı bana döndü ve “Geri dön, yoksa ölürsün.”

⁵ İmam Gazalî, Salih Şamî 19

⁶ Râzgân; Tûs nahiyyelerinden biridir.

Dedi. Ona “Sizden sadece not aldığım kâğıtları geri vermenizi istiyorum. Onların size hiçbir faydası olmaz.” Dedim. “Onlar da neymiş?” dedi. Ona: “Şu torbalarda bulunan ders notları. Onları işitip öğrenmek ve not almak için memleketimi terk ettim.” Dedim. Eşkıya güldü ve: “Ders notları elinden alınınca ilimsiz kalıyorsun, bu nasıl bir ilimdir?” dedi. Daha sonra torbaların bana verilmesini adamlarına emretti. Gazali diyor ki; İşimi düzgün yapmam için Allah onu konuşturmuştu. Tûs’a varır varmaz kendimi o ders notlarını ezberlemeye verdim ve üç yılda tamamını ezberledim. Önümü eşkiyalar da kesse artık ilimsiz kalmayacak hale geldim.⁷

4- İmamu’l Haremeyn’e Talebe Oluşu

Gazali Selçukluların başkenti ve Bağdat’tan sonraki ikinci ilim merkezi Nişabur’a gitti. Orada İmamu’l Haremeyn’in talebesi oldu. Çok çalıştı ve sonunda mezhep, hilaf, cedel ve usul ilimlerinde uzman oldu. O asırda öğretilen ilimlerdi bunlar. İmamu’l Haremeyn onun zekâsına, geniş malumatına ve dakik anlayışına hayrandı. Şöyle diyordu “Gazali derin bir deniz gibidir.”⁸ Dört yüz talebe içinde sivrildi ve hocasının yardımcısı ve naibi oldu.⁹ Denildi ki; O “*Menhûl*” adlı eserini yazdığında Ebu’l Meâlî eseri

⁷ İmam Gazali, Salih Şami 19

⁸ Tabakatü’s Şafiye 6/195; Et Tasavvuf Beyne’l Gazali Ve İbni Teymiyye 47

⁹ Ricalü’l Fikri Ve’d Davet 1/172

görmüş ve “Beni diri diri toprağa gömdün. Biraz sabretseydin ya. Senin kitabın benim kitabımı perdeledi.” Demmiştir.¹⁰

5- Bağdat Nizamiyye Medresesine Tayini

İmamı’l Haremeyn hicri 478 yılında vefat edince Gazali vezir Nizamu’l Mülk ile görüşmek üzere Muasker’e gitti. O günlerde yirmi sekiz yaşlarındaydı. Fazilet ve şöhreti etrafa yayılmıştı. Vezirin meclisi ilim ehlinin uğrak yeri ve sığınağıydı. Matem meclisleri dâhil meclisler fıkhi ve kelami tartışmalardan uzak değildi. Gazali, Nizamu’l Mülk’ün meclisinde bazı âlimlerle münazarada bulundu ve onları susturdu. Sözü onların sözüne galip gelmiş ve onlar da onun üstünlüğü kabul etmişlerdi. Nizamu’l Mülk ona saygı ve hürmet gösterdi ve onu Bağdat Nizamiyye medresesine hoca tayin etti.

Bağdat Nizamiyye medresesine hoca olmak âlimlerin arzuladığı ve yarıştığı bir şeydi. Dört yüz seksen dört yılında Bağdat’a gittiğinde yaşı otuz dörtten fazla değildi. Bu yaşta bu makama gelen çok az sayıda kişi vardı. Gazali Nizamiyye medresesinde ders vermeye başladı. İnsanlar onun güzel sözlerine, faziletine, fesahatine, ince nükteleri bulup çıkarmasına ve latif işaretlerine hayran kaldılar ve onu sevdiler.¹¹ Muasır Abdülğafir el Farisî şöyle diyor;

¹⁰ Siyeru A’l’ami Nübela 19/335

¹¹ Tabakatü’s Şafiye 4/106

Onun Bağdat'taki haşmeti ileri gelen emirlerin ve hilafet sarayı görevlilerinin haşmetini geride bırakmıştı.¹² Çok sayıda talebesi vardı. El Munkız adlı eserinde şöyle diyor; Bağdat'ta üç yüz talebeye ders anlatıyordum.¹³

6- Gazali'nin Yetişme ve Şöhret Sahibi Olma sebepleri

Gazali'nin yetişme ve şöhret sahibi olmasının birkaç sebebi vardır. Onlardan bazıları şunlardır:

İlmi çalışması; Gazali ilim hastası biriydi, hakikati araştırıyor, künhüne vakıf olmaya çalışıyordu. Asrında öğretilen bütün ilimleri öğrendi, uzmanlaştı ve akranını geride bıraktı.

Çok güçlü bir hafızası vardı.

Zekâsı güçlüydü, idrak kabiliyeti yüksekti. Fikirleri doğru ve derinlikliydi, ince manalara nüfuz edebiliyordu.

Selçukluların Ehli Sünnet ilkeleri öğretilsin diye kurduğu Nizamiyye medreselerinde okudu.

Gazali'nin şöhret sahibi olmasının sebepleri bunlardır.¹⁴

¹² Ricalü'l Fikri Ved Davet 1/173

¹³ El Munkız Mined Dalâl 85

¹⁴ Et Tasavvuf Beyne'l Gazali Ve İbni Teymiyye 50

7- Gazali'nin Hayatını Değiştiren Büyük Dönüşüm

Gazali o günlerde izzet ve şerefın zirvesindeydi. Dünya zeli bir şekilde ayağına gelmişti. Mal, şöhet, makam ve nüfuz, her şey vardı. Buna rağmen o ilim öğrenmekten geri durmuyordu. Dakik ilimleri ve bu hususa dair yazılan eserleri mutalaa ediyordu. Nihayet hayatını baştanbaşa değiştiren o büyük dönüşümü kendisine yaşatacak eserleri okumaya başladı.¹⁵ Bırakalım da bu dönüşümü nasıl yaşadığını bize en iyi şekilde kendisi anlatsın:

“Onların (sofilerin) kitaplarını okumaya başladım. Ebu Talib el Mekki'nin **“Kütü'l Kulüb”**u, Haris-i Muhasibî'nin kitapları ve Cüneyd-i Bağdadi'nin eserleri onlardan bir kısmıydı. Onların kâl(söz) ehli değil, hâl ehli olduklarını anladım. Tahsil yoluyla elde edilmesi mümkün olanları elde etmiştim, geriye zevk ve süluk yoluyla elde edilecek şeyler kalmıştı. Onlar da tahsil yoluyla elde edilmüyordu. Takva olmadan ve nefsi heva ve hevsten uzak tutmadan ahiret saadetinin elde edilemeyeceğini anlamıştım. Her şeyin başı kalbi dünyadan koparmak, ahirete bağlamak ve Allah yönelmektir. Bu da mal ve makamı terk etmeden, her türlü olumsuz meşguliyetten uzaklaşmadan olacak şey değildi. Sonra kendi durumumu düşündüm; Her türlü dünyevi ilgi etrafımı sarmıştı. Yaptığım işleri gözden geçirdim. Onların en iyisi talim ve tedris faaliyeti idi. Ama gördüm ki ahiret yolunda faydasız ilimlerle uğraşıyorum. Daha sonra

¹⁵ İmam Gazali, Salih Şami 23

tedris faaliyetindeki niyetimi düşündüm. O da Allah rızası için değildi. Makam mevki elde etmek ve şöhret kazanmak için hareket etmiştim. Derin bir uçurumun kenarında olduğumu ve durumumu telafi etmediğim takdirde ateşe düşeceğimi anladım.

Bir müddet bu durumu düşündüm. Seçim aşamasındaydım. Bir gün Bağdat'ı terk etmeyi ve bu durumdan kurtulmayı düşünüyor, ertesi gün bu fikrimden dönüyordum. Bir gün ileri adım atıyor, ertesi gün geri adım atıyordum. Sabahleyin ahiret arzusu beni kaplıyor, akşamüzeri şehvet orduları ona saldırıyor ve onu dağıtıyordu. Dünya arzuları beni zincirleriyle mevki makama doğru çekiyor, iman münadisi ise “Göç et, göç et, geriye çok az bir ömrün kaldı. Önünde uzun bir yolculuk var. Sahip olduğun ilim ve amel riya ve gösterişten başka bir şey değil. Ahiret için bu gün hazırlanmazsan ne zaman hazırlanacaksın? Dünya bağlarını bu gün kesmezsen ne zaman keseceksin?” diye sesleniyordu. Bu nida sebebiyle kaçış azmi bende yerleşiyordu. Daha sonra şeytan geliyor ve “Bu geçici bir durum. Buna uymaktan sakın. Zira bu tez geçen bir hevestir. Buna uyup bu düzenli hayatı ve düşmanların nizasından uzak olan mevki yüksek makamı terk edersen bir gün oraya arzu duyarsın da bu sana müyesser olmaz.” Diyordu.

Yaklaşık altı ay dünya şehvetlerinin çekiciliği ile ahiret isteği arasında mütereddit bir halde gidip geldim. Dört yüz seksen sekiz yılı Recep ayında iş ihtiyarı (isteğime

bağlı) olmaktan çıktı, zaruri hale geldi. Zira Allah tedris yapamayacak şekilde dilimi kilitlemişti. Gelen öğrencilerin hatırı için kendimi ders vermeye zorluyordum, ancak bir kelime bile söyleyemiyordum... Acizliğimi tamamen hissettikten ve ihtiyarım tamamen elimden gittikten sonra çaresizlerin sığındığı şekilde Allah'a sığındım, O'na iltica ettim. Zorda kalanlar dua ettiğinde icabet eden bana da icabet etti ve makam mevki, mal, evlat ve arkadaşlardan ayrılmayı bana kolaylaştırdı.”¹⁶

Gazali, Bağdat'ı dörtyüzseksen yılı Zilkade ayında terk etti. Önce Hacca, sonra Şam'a gitti. Orada on yıl kaldı. Bu on yıllık müddetin bir kısmını Beytü'l Makdis'te geçirdi. Vaktinin çoğunu uzlet, halvet, riyazet ve mücahede ile geçiriyordu. Allah'ın zikri için nefis terbiyesi ve kalp tasfiyesi ile meşgul oluyordu. Dimaşk mescidi minaresinde itikâfa çekilmişti.¹⁷ Muasırı Abdülgafir onun yaşadığı bu inkılâbı şöyle anlatıyor:

“Haşmeti terk edip zühhd yoluna girdi. Takva sahibi olmak ve ahiret azığı kazanmak için sahip olduğu bütün imkânları terk etti. Nefis mücahedesine, güzel ahlak ve güzel gidişat sahibi olmaya yöneldi. Düşüncesizlik şeytanı, mevki makam isteği ve kötü gidişat değişime uğradı; nefis sükûnet buldu, ahlak güzelleşti, resmîyet ve formalitelerden kurtuldu, salihler zümresinin libasını giydi, emeli kısaldı ve beka yurdu için sefer hazırlıklarına

¹⁶ El Munkız 139-143

¹⁷ İmam Gazali, Şamî 25

başladı.¹⁸ Daha sonra İhyau ulumiddin ve sair meşhur eserlerini yazmaya başladı. O eserlerini mütalaa edenler onun ilmi derecesini görebilirler.”¹⁹

8- Talim ve Tedrise Geri Dönüşü

Gazali, on yıllık uzlet hayatından sonra memleketi Tûs’a geri döndü. Bir yıl daha uzlet hayatı yaşamak istiyordu. Yöneticilerin, insanlar arasına karışmasına dair yaptıkları ısrar üzerine Nişabur Nizamiyye medresesinde ders vermek üzere Nişabur’a gitti. Hicri 499 yılı Zilkade ayı idi. Bu hususta şöyle diyor: “Allah bu mühim işi ifa etmek üzere Nişabur’a hareketi hicri 499 yılı Zilkade ayında kolaylaştırdı. Uzlet müddeti on bir yıl sürmüştü.”²⁰ Gazali tedris faaliyetine dönüşünü açıklıyor ve onun yeni bir üslupla, yeni bir niyetle ve yeni bir hedefle olduğunu, daha öncekinden tamamen farklı olduğunu söylüyordu. Şöyle diyor:

“Şunu biliyorum ki ilim neşrine geri dönmüş olsam da geri dönmüş değilim, dönüşüm sadece mekâna oldu. Zira daha önce ben mevki makamın kendisiyle kazanıldığı ilmi öğretiyor, sözlerim ve fiillerimle ona davet ediyordum. Kastım ve niyetim de buydu. Bu gün ise mevki makamın kendisiyle terk edildiği ve mevki makamın düşüklüğünün kendisiyle tanındığı ilme davet ediyorum. Şimdiki kastım

¹⁸ A,g,e. 26

¹⁹ İmam Gazali, Şami 26

²⁰ El Munkız 159

ve niyetim de bu. Allahu Teâlâ biliyor ki ben kendi nefsimi ve başkalarının nefsinin ıslah için çabalıyorum. Şuna da yakinen inanıyorum ki güç ve kudret yalnızca azamet sahibi Allah'a aittir. Beni harekete geçiren O oldu, yoksa ben harekete geçmedim. O'ndan isteğim beni ıslah etmesi, daha sonra beni tekrar tekrar ıslah etmesi, bana hakkı hak bilip hakka tabi olmayı batılı batıl bilip batıldan kaçmayı nasip etmesidir.”²¹

Ancak Gazali'nin Nişabur'daki ikameti uzun sürmedi. Nizamiyye medresesinde çok az bir zaman ders verdi. Daha sonra orayı terk edip memleketi Tûs'daki evine döndü. Evinin yakınlarında bir medrese ve sofiler için bir dergâh kurdu. Vaktini belirli görevlere tahsis etti. Kur'an hatmi, salih kişilerle sohbet meclisleri kurma, tedris faaliyetleri yürütme ve sair görevlerdi bunlar. Kötü niyetli kişilerin verdiği envai çeşit sıkıntılara da katlanarak ölünceye kadar bu minval üzere devam etti. Kendisini sultan nezdinde de kötüledilerse de başarılı olamadılar, Allahu Teâlâ onu onların kötülüklerinden muhafaza etti.²²

Son zamanlarında hadis ilmiyle meşgul olmaya ve hadis ehliyle oturup kalkmaya başladı. Buhâri ve Müslim'i mütalaa ediyordu. Biraz daha yaşasaydı kendini tamamen bu ilme verecekti. Allahu Teâlâ'nın, ona son zamanlarında hadis ve sünnete yönelmeyi nasip etmesi büyük bir lütuftur. Kendine kifayet miktarı yetecek derecede

²¹ El Munkız 159,160

²² Siyeru A'lâmi Nübelâ 19/326

kazancı olduğundan kimseden bir şey kabul etmiyordu. Öldüğünde geriye birkaç kız çocuğu bıraktı.²³

9- İmam Gazali'ye Ait Olduğu Kesin Olan Kitapların Kronolojik Listesi

Birinci Merhale; (Hicri 465-478)

Yani; Hocası Ebu'l Meâlî el Cüveynî'nin vefatından önceki zaman dilimidir.

Et Ta'lika Fî Furûi'l Mezheb; Bunlar, eşkıyanın kendisinden aldıkları, sonra da geri verdikleri ders notlarıdır.

El Menhûl Fî Usûli'l Fıkıh

İkinci merhale; (Hicri 478-488)

El Basît Fî Furûi'l Mezheb. İbni Hallikan bu eser hakkında “İslam'da bir benzeri olmayan kitap” demiştir.

El Vasît (Basît'in özetidir)

El Vecîz

Hulasatü'l Muhtasar Ve Nekavetü'l Mu'tasar Ya da El Hulasa Fî'l Fıkhi's Şafî

El Muntaha'l Fî İlmi'l Cedel (Münazara ve hilaf ilmine dairdir)

Meâhizü'l Hilaf Tahsînu'l Meâhiz (İlmi hilafa dairdir)

²³ A,g,e. 19/326

El Mebâdiu Ve'l Gâyât (Usulü fıkha dairdir)

Şifau'l Alîl (Kıyas ve Ta'lile dairdir)

Fetva Li'bni Taşfîn (Gazali'nin fetvalarından bir kısmıdır)

El Fetve'l Yezidiyye (Yezid ve Hz. Muaviye'ye küfür isnadında bulunan kişinin hükmüne dairdir)

Mekâsidü'l Felasife (Felsefecilerin ilkelerini anlatmaktadır)

Tehâfütü'l felasife

Mi'yâru'l İlim. Bu kitabı Tehâfüt'ten sonra Dımaşk'a seferinden önce kaleme almıştır.²⁴

Mi'yâru'l Ukûl

Mîzanu'l Akl

El Müstazhirî. Batnilere cevap olarak kaleme almıştır.

Hüccetü'l Hak, Bu kitap da batnilerin fesadını beyan etmektedir.

Kavâsîmi'l Batıniye. Bu kitapta onların şüphelerine cevap vermektedir.

El İktisad Fi'l İtikad

Er Risaletü'l Kudsiyye Fi'l Akaid

El Meârifu'l Akliye Ve'l Esraru'l İlahiye

Bu merhalede yazdığı en önemli kitaplar bunlar

²⁴ Ebu Hamid el Gazali Ve't Tasavvuf, Abdurrahman Dımaşkıyye 35-40

Üçüncü Merhale (hicri 488- 499)

Bu merhalede çok sayıda kitap yazmıştır, en önemlileri de *İhyau Ulûmi'd Dîn'dir*.

Talim ve tedrise dair ikinci merhale (hicri 499- 503)
Bu merhalede yazdığı en önemli kitaplar;

El Munkız Mine'd Dalâle

El Mustasfa Fî Ulûmi'l Usûl

Son seneleri (hicri 503-505)

Minhâcü'l Âbidin (Zühd, ahlak ve ibadete dairdir.)

İlcâmu'l Avâm An İlmi'l Kelam.

Bu kitap hicri 505 yılında yazdığı ve ölümünden birkaç gün önce bitirdiği son kitaptır. Bu, kitapta selef yolunu takip etmiş, bu yoldan başka yolları bidat yolları olarak zikretmiştir.²⁵

²⁵ Ebu Hamid el Gazali Ve't Tasavvuf , 35-40

Gazali'nin Şiilere Karşı Tavrı

Nizamiyye medreselerinin semerelerinden biri de; Sünni Eş'arî mezhebinin yolunu açması ve onu hâkim mezhep haline getirmesiydi. Bu arada özellikle bu medreselerde yazılan karşı eserler vasıtasıyla şii nüfuzu gitgide geriletilmişti. İmam Gazali şiilere karşı kapsamlı savaş açan mütefekkirlerin önde geleniydi. Nitekim kendisi bu hususta birkaç eser yazdığını ve en meşhurlarının da ***Fezâihu'l Batıniye*** adlı eseri olduğunu zikretmektedir. O, bu eserini halife el Mustazhir'in emriyle kaleme almıştı.²⁶ Hayranlık uyandıran şey şu ki; o bu eserini şii Batını davetçilerinin Fars illerine tamamen yayıldığı, ka-

²⁶ Et Tarihu's Siyasi Ve'l Fikri, Abdülmecid Bedevî 194

leleri ele geçirerek tehlike arz ettikleri, insanların güvenliğini tehdit ettikleri ve Nizamu'l Mülk'ün de aralarında bulunduğu çok sayıda ileri gelen şahsiyetlere karşı kapsamlı suikastler düzenledikleri bir dönemde yazmış olmasıdır. İşte o, bu dönemde korkmadan onlara saldırıyordu. Gazali hâkim otoritenin yönlendirmesiyle bu eseri yazmış olsa da asıl niyeti hakiki İslamı müdafaa etmektir.²⁷

İslamın hedeflerini gerçekleştirmede siyasi otorite ile ulemanın gayretlerinin bir araya gelmesi ne güzel şeydir. Fatımi devleti, felsefe ile donanmış ve siyasi bir din halinde ortaya çıkmıştı. Nitekim Üstad **En Nedvî** bu hususta şöyle diyor; Onlar İslama felsefecilerden daha çok zarar veriyorlardı. Zira felsefeciler kendi fildişi kulelerinde, halktan uzakta yaşıyorlardı.²⁸ Bâtinilere gelince; onlar, topluma nüfuz etmişler, zehirlerini zerk ediyorlardı. Elleri geniş maddi imkânlar da vardı. Hicri beşinci asrın sonlarında İslam âleminde onların sırlarını açığa çıkaran, onlara cevap veren ve davet temellerini sarsan Gazali'den daha etkili biri olmamıştır.

1- Kitabın Kısımları

Kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda batınilerin çirkinlikleri, ikinci kısımda da Halife el Mustazhir Billah'ın hilafetinin şer'î yönü isbat edilmektedir.

²⁷ Ricalü'l Fıkri Ve'd Dave 1/204; Gazali, Kardavî 57

²⁸ El Cihad Mine'l Hicre İle'd Dave 147

Birinci kısımda ondan ziyade fasıl vardır. Onlara cevap vermenin meşruiyeti, onların sahip oldukları fikrin banisi, maksatları, tabileri, mezhepleri, ilahiyata, nübüvvete, imamete, haşir ve neşire dair görüşleri, rakam ve harflerle delil getirme çalışmaları, onların tekfir edilmesine ve öldürülmesine dair verilen fetvaların açıklanması, onların küfrüne hükmedenlerin onların tevbelerinin makbul olup olmayacağına dair verdikleri hükümler, onlarla yapılan anlaşmaların nasıl ve ne zaman batıl olacağı... ve saire.

Gazali, kitaba Bâtınilere karşı çıkış meşruiyetinden ve bunun farzı ayın olduğundan bahsederek başlamaktadır.²⁹ Daha sonra ilmi meselelere giriyor ve onlardan bir kısmının tekfiri hak ettiğini, bir kısmının da bidatçilikle yaftalanabileceğini bildirmekte, tevbe etmeleri durumunda da tevbelerinin ne zaman kabul edilip ne zaman edilemeyeceğini bildirmektedir.

Gazali, küfürlerine kesin hükmedilmiş kâfirlerle değil, İslam toplumu içinde fikirleri, inanışları ve fiilleriyle faal olan bir gurupla mücadele ediyordu. Hatta kendilerini İslam'a bulaşmış sapıklıkları temizleyen kişiler olarak niteleyen İhvan-ı Safa gibi topluluklarla karşı karşıyaydı. Dolayısıyla onlara karşı meşru mücadele edilebilmesi için o toplulukların İslam dairesi içinde olmadığı ispat edilmeliydi. Bu da onların yöntemlerinin, inanışlarının yakın ve uzak hedeflerinin açıklanmasıyla olacak şeydi.

²⁹ Fezâihü'l Batniyye 4; El Cihad, Rahmûnî 147

Bütün bunlar açığa kavuştuğunda onlara kâfir muamelesi yapılabilecek ve onlara karşı kafirlere karşı savaşıldığı gibi savaşılabilecekti.³⁰

2- Kitabın İçeriği

Gazali kitabın başından sonuna kadar Bâtınilikle küfür arasındaki ilişkiyi anlatıyor.

A- Onlar çıkış itibariyle kâfirdirler; Mecusilerden, Mazdeklerden, putperestlerden ve inkârcı felsefecilerden bir gurup Müslümanların hâkimiyetine karşı ne gibi tedbirler alacaklarını görüşmek üzere bir araya geldiler ve çeşitli görüşler ileri sürdüler.³¹

B- Onlar vasıf itibarıyla kâfirdirler; Onlar Allah'tan sakınmazlar. Hak davetçileri gece gündüz onları davet etse bu davet onları kaçırmaktan başka bir işe yaramaz. Hak ehli onlara kılıç çektiğinde boyun eğerler, kılıcın gölgesi uzaklaştığında da tekrar eski sapkınlıklarına dönerler.³²

C- Onlar kâfirdirler. Zira onların uzak hedefleri şer'i şerifin iptalidir; Onlar iki kadim ilaha inanmaktadırlar. Onlara göre her ikisi de zaman itibariyle sonradan olmamıştır.³³ Onlar bu inanışlarıyla putperestlerle ve Mecusilerle aynı itikatta buluşmaktadırlar. Yine onlar peygamberi birinci

³⁰ El Cihad Mine'l Hicre 148

³¹ Fezâihu'l Batniye 28

³² A,g,e. 28

³³ A,g,e. 37

ilahtan ikinci ilah vasıtasıyla kudsi güçler almış bir şahsiyet olarak görmektedirler.³⁴

D- Onlara göre Kur'an; Cibril adıyla kastedilen akıldan resule gelen bilgilerin ifadesidir.³⁵

E- İmamet meselesine gelince; Onlara göre imam, ismet vasfında ve her bir hususa dair gerçekleri bilmede peygamberle eşittir. Şu kadar var ki ona vahiy inmez. Bunu peygamberden ancak halifesi ya da onun makamının hizasındaki kişi alır.³⁶

F- Kıyamet ve ahirete gelince; Onları inkâr ederler ve bunların imamın çıkışına ve sahibi zamanın kıyamına delalet eden semboller olduğunu iddia ederler.³⁷

G- Şer'i mükellefiyetlere gelince; Haramları helal addedip şer'i mükellefiyetleri inkâr ederler.³⁸

Bu vasıf ve inanışlar Bâtınileri kâfirlerle eşitlemektedir. Şu kadar var ki kâfirler İslamı dışardan tehdit ederken bunlar içerden tehdit etmektedirler. Bunlar İslam'a mensup olduklarını söylemek ve onun gölgesinde yaşamak suretiyle İslam akidesini dâhilden tahribe çalışmaktadırlar. Onlar İslam'ın gerçek hamileri olduklarını ve inanışlarında samimi olduklarını da iddia etmektedirler. Binaenaleyh

³⁴ A,g,e. 37

³⁵ A,g,e. 41

³⁶ A,g,e. 42

³⁷ A,g,e. 42

³⁸ A,g,e. 44

onlara karşı mücadelede kâfirlere karşı mücadeleden daha uyanık olunmalıdır.³⁹

Gazali'nin yazıları Bâtınilere karşı mücadelede oldukça etkili oldu. Güçlü tezleri ve sahip olduğu şöhreti sayesinde Sünniliğe hizmet edip Bâtınlılığı perişan etti. Şer'î ilimleri ve kelam, mantık ve felsefe gibi aklî ilimleri kullanarak Bâtınlılığın köklerini tarumar etti. Onlar hakkında şu sözünü söyledi; Onların zahiri Rafızîlik dâhili ise halis küfürdür. Onlar Şiilik perdesi altına saklanmış kişilerdir. Onların Şiilikle hiçbir ilgileri yoktur. Şiiliği sadece Müslümanları aldatmak için perde olarak kullanmaktadırlar.⁴⁰

Gazali için söylenen şeylerden biri şudur; O, bu taifeyi her daim tenkit etti, onların çelişkili görüşlerini ortaya çıkardı, amellerinin çirkinliğini ve niyetlerinin kötülüğünü ortaya döktü. O dönemde bunları yapmak hayatı ortaya koymak demekti. Gazali bütün bunları biliyordu. Nizamu'l Mülk ve Fahu'l Mülk gibi ileri gelen devlet adamları bile bunlar tarafından öldürülmüştü. Herkes tehdit altındaydı, boyun eğmekten başka çare yoktu. Zira onlar kendileri için tehlike arz eden kişilere karşı -ister devlet adamı ve ister âlim olsun- suikast tertip ediyorlardı. Hançerlemek, yemeğe zehir katmak ya da daha başka usûller kullanmak suretiyle kurbanlarını anında götürüyorlardı. Bu hususta çok ustalaşmışlardı. İşte böyle bir dönemde Gazali'nin onlara karşı mücadele içine girmesi onun Hak yolundaki

³⁹ El Cihad Mine'l Hicre 149

⁴⁰ El İmam el Gazali, Kardavi 60

cesaretini göstermektedir. Neticede Allahu Teâlâ'nın yazdığından başkası tecelli etmeyecekti.⁴¹

Burada muasır âlimlerin alacağı bir ders vardır. O da; Allah yolunda yeni Bâtını cereyanlara karşı mukavemet etmektir. Âlim addedilen bazı kişileri gördüm öldürülmekten ya da bir komploya kurban gitmekten ya da bir guruba nispet edilmekten korkuyorlardı. Ya da Bâtınilerin tesiri altında kalmışlar ya da nezaketi elden düşürmemeye çalışıyorlardı –ki böyle bir şey şariat terazisinde asla ağır basmaz- ya da bazı dünyevi geçici hesaplar içindeydiler. Ümmetin itikadı ve mukaddesatıyla oynamalarına aldırmadan onları kendi başlarına terk etmişlerdi. Hatta bu âlimlerden bir kısmı bu taifenin zararlarını bile bile geniş İslami kitlelerin efsunlanmasında onlara yandaşlık ediyorlardı. Onlar kalplerin ve gözlerin yerinden oynadığı ve Allahu Teâlâ'nın sadıklara sadakatlerini sorduğunu o günün şiddetinden korkup sakınmayacaklar mı?

⁴¹ A.g.e. 62

Gazali'nin Yazılarındaki Siyasi Boyut

Gazali, Selçuklu Sünni devletinin en büyük münazarcısı idi. Hadiselerden ve Selçuklularla düşmanları Fatımiler arasındaki mücadeleden uzak değildi. Nizamiye medresesini terk edip uzlete çekilmesinden önce içinde yaşadığı devletin feylesofu o idi. Yirmi sekiz yaşında Nizamu'l Mülk'ün adamları arasına girmişti. Fıkıha dair yazdığı *et Ta'lik ve el Menhûl* dışındaki bütün eserlerini Selçuklu ileri gelen devlet adamları arasına girdikten sonra yazdı. Bilinen şey şu ki; o dönemde Selçukluların en büyük düşmanı *Hasan Sabbah* önderliğindeki Bâtını hareketti. İsmaililer o dönemde siyasi davetlerini imamın gerekliliği üzerinde yoğunlaştırmışlardı. Gazali de

bu dönemde Halife el Mustazhir Billah'ın emriyle onlara karşı kitap yazdı. Kitabı halifeye hediye etti ve kitaba “el Mustazhirî” adını verdi.

İsmailiye mezhebi dini, felsefi ve siyasi bir mezhep olduğundan onların siyasi ve dini görüşlerini çürütmek için felsefelerinin çürütülmesi gerekiyordu. Onların felsefesi o günkü doğu hermetik felsefesinin bir formasından başka bir şey değildi. Gazali buradan felsefeye de hücumlar yapıyordu.⁴² **Fezâihu'l Bâtıniye** adlı eseri tetkik ettiğimizde görürüz ki **Tehafüt** adlı eserin yazılış sebebi de batınilerin rezillikleridir.

Fezâih adlı eser okunduğunda felsefecilere yapılan hücumun asıl sebebinin itikadi olduğu görülecektir. Zira felsefeciler Bâtınilere nazari bilgiler veriyorlar, onları destekliyorlardı. Mesela her iki gurubun ahiret hakkındaki görüşleri aynıydı. Nitekim Gazali de onların ahiret hakkındaki görüşlerinin felsefecilerin görüşleriyle aynı olduğunu ifade etmektedir. Putperestlerden ve felsefecilerden bir gurup onların mezhebine destek verince bu onlar arasında yaygınlaştı ve her biri onların mallarına tamah ederek onların mezhebine destek verdi ve onların etbandan biri gibi hareket etti. Zira onların mezhebi asıl içeriğinde putperestlerin ve felsefecilerin mezhebiyle zahirde de Rafızî ve Şiilerin mezhebiyle uyuyuyordu.⁴³ Felsefecilerin desteğinden sonra Bâtınilerin mezhebi yaygınlaşmaya

⁴² Ebu Hamid el Gazali Dirasât Fî Fikrih Ve Asrih Ve Tesirih 91

⁴³ A.g.e. 91

başladı. Felsefecilerin onlara destek vermesinin sebebi de onlarla ilişki kurmak ve onların mallarından istifade etmektir. Neticede karşılıklı menfaatler felsefecileri ve Bâtınileri bir araya getiriyordu.⁴⁴ Bu sebeple Gazali'nin en büyük saldırıları felsefeciler üzerine oluyordu. Böylelikle o, Eş'arilerle mutezile arasındaki savaşı Eş'arilerle felsefeciler arasındaki savaşa dönüştürmeyi başarmıştır.

Gazali, Tehâfütü'l Felasife adlı eserini Nizamiyye medresesinde hoca iken yazmıştır.⁴⁵ O gün İsmailiyyenin üzerinde yoğunlaştığı 'Muallim' ve 'Talim' meselelerine gelince; bir karşılık olmaksızın bunun iptali mümkün değildi. Gazali'ye göre bunun karşılığı mantıktı. Daha sonra Gazali, ilim tahsili için mantık ilminin öğrenilmesinin gerekliliği hususunda ısrar ediyordu. O mantık ilmini kendisi için (mantık ilmi için) değil, İsmaili Bâtını talim nazariyesini çürütmek ve Selçuklu devletinin üzerinde bulunduğu itikadi ve fikir esaslarını kuran Eş'ari mezhebinin takviye için destekliyordu. Bu Selçukluların hasmı olan Fatımi İsmaili devletine ve davetçilerine fikri alanda güçlü darbeler vuruyordu. Geriye üçüncü cihet kalıyordu ki, o da; tasavvufa davetti. Tasavvuf bilindiği üzere Selçuklu sisteminin ideolojik ana unsurlarından biriydi. Dolayısıyla bu cihetten bakıldığında Gazali'nin tavrı anlaşılabilir. Gazali şunu iyi anlamıştı; ***Şiilikteki manevi yapının mantiki kurallarla alt edilmesi mümkün değildi. Yapılacak şey***

⁴⁴ A.g.e. 91

⁴⁵ Mevkıfu İbni Teymiyye Mine'l Eş'aire 2/630

Bâtını tasavvufu, Şii imarni İsmaili özellikler içeren siyasi yapısından çıkarıp sünni bir yapıya dönüştürmekti.

Nitekim Gazali büyük Sünni mirasa dayanarak bunu da halletmiştir. Bu üç cihete baktığımızda –ki onlar; tasavvufa davet, felsefecilerle çatışma ve mantık öğrenmeye davettir- birbirleriyle çelişen şeyler olduğunu görürüz. Ama bu çelişki sadece fikri alanda görülür, siyasi ve ideolojik yönden bakıldığında ise tek bir hasıma yöneltilmiş üç ayrı güçlü silah oldukları görülür.⁴⁶

⁴⁶ Ebu Hamid el Gazali Dirasât 68

Gazali'nin Felsefeye ve Felsefecilere Karşı Tavrı

Gazali'nin felsefecilerle mücadele şekli kendisinden öncekilere göre daha farklıdır. Ondan öncekiler İslamı ve İslam akaidini felsefeciler karşısında müdafaa ediyorlardı. Felsefeciler İslam'a saldırıyorlar, onlar ise müdafaa ediyorlar ve ortaya atılan şüpheleri izaleye çalışıyorlardı. Nitekim kelam ilmi felsefecilerin hücumlarını kırmak için oluşmuş kalkan gibiydi. Kelamcılardan hiç biri felsefecilere saldırmaya ve onlarla kendi sahalarında çatışmaya cesaret edememişti. Zira felsefenin kurallarını –asli ve fer'î yönüyle- iyi bilmiyorlardı. Felsefeye karşı koyacak ve onlara zarar verecek güçlü donanım

sahip değildiler. Sadece müdafaa da kalıyorlardı. Bu da onları onların karşısında zayıf kılıyordu.

Gazali ise felsefeye saldırdı. Onları derinden vurdu. Onlara karşı onların silahlarını, onların delillerini kullandı. İleri gelen kurucu felsefecilerin sözleriyle onlara saldırdı ve onları müdafaa mevkiine ve eleştirilenler mevkiine soktu. Din ve felsefe arasında vukua gelen çok büyük bir gelişmeydi bu. İslam akidesi lehine büyük bir zaferdi bu. Bu zafer müminlere güven vermiş, felsefecilerin mehabetini yok etmiş ve onları ilmi hâkimiyetlerinden alaşağı etmişti.⁴⁷

1- Felsefe Okuması

Gazali felsefecilere bilinçsiz bir şekilde saldırmadı. Önce felsefeyi öğrendi. Nitekim o bunu ***El Munkız*** adlı eserinde ifade etmektedir. O, zararlı bir ilmi tam olarak bilmeyen bir kişinin onun önüne geçemeyeceğine inanıyordu. Onun önüne geçecek kişinin o ilmi en iyi bilen kişi ile aynı seviyeye gelmesi, hatta onu geçmesi gerektiğine inanıyordu. Dolayısıyla felsefe üzerinde bütün inceliklerine vakıf oluncaya kadar çalıştı. Daha sonra beklemeye başladı, derhal saldırmadı. Zira felsefe meclisleri insanlar arasında açıkça kurulmuyor, kapalı kapılar ardında gizlice akdediliyordu. Felsefe kitapları da şifreli bir dille ve kapalı bir üslupla yazılmıştı. Müellifler

⁴⁷ Ricalü'l Fıkr 1/969

herkesin ulaşmasına mani olmak için böyle bir kalkan kullanıyorlardı.

Gazali önce felsefi konuları ve felsefecilerin görüşlerini anlaşılır kolay bir dille yazmayı düşündü. Zira ilmi meseleleri serd etmede ve izah etmede kendisine büyük bir kabiliyet ihsan edilmişti. Bu sayede felsefecilerin kalkanını parçalamış ve ilmi tekeli ortadan kaldırmış olacaktı. İşte bu sebeple '**Makasidü'l Felasife**' adlı eserini kaleme aldı.⁴⁸

Bu kitapta felsefi ıstılahları ve felsefi araştırmaları zikretti ve bunları felsefecilerin aksine en açık bir dille ifade etti. Bunu tenkit ve yoruma tabi tutmaksızın yaptı. Nitekim Dr. Süleyman Dünya da 'Tehafütü'l Felasife' adlı esere yazdığı ikinci mukaddimede Gazali ile İbni Sina'nın bazı meseleleri ele alış tarzlarını mukayese ederken Gazali'nin felsefi meseleleri felsefecilerden daha açık ve daha dakik bir metotla arz ettiğini bildirmektedir.⁴⁹ Gazali, Mekasidü'l Felasife adlı eserini yazarak felsefecilere karşı yapılacak savaşın kazanılmasında önemli adımlar atmış oldu. Arz edelim;

Felsefenin üzerindeki bilinmezlik örtüsünü kaldırdı ve onu anlaşılır bir şekilde ortaya koydu.

Bu ilimde üstad olduğunu herkese gösterdi. Bu sayede bu hususa dair konuşacağı şeylere kulak verilecekti. Hatta

⁴⁸ A,g,e. 1/969

⁴⁹ Tehafütü'l Felasife 23,29

felsefeciler o gün kendi saflarına felsefe dâhilerinden birini çektikleri zannına kapıldılar.

Gazali felsefeyi altı ana esasa irca ederek sınırlandırdı ve bu esasların birçoğunun dinle çatışmadığını söyledi. Bu şekilde gelecek çatışmada çatışma odağı olacak hususları aydınlatı.

İmam Gazali, *El-Munkız* adlı eserinde felsefecilerin iki sebep yüzünden başarılı olduklarını ve iki ayakları üzerinde durduklarını ifade etmektedir.

Birinci sebep; İslamı müdafaa edenlerin –cehaletleri sebebiyle- felsefeyi tamamen inkâr etmeleri. Nitekim o, bu iki sebep hakkında şöyle diyor; Birinci afet; Ona bakan kişi (Gazali burada o gün felsefe ilimleri içinde addedilen matematikten bahsediyor) onun inceliklerini ve formüllerini görünce hayran oluyor. Bu sebeple de felsefeye müspet gözle bakıyor. Zannediyor ki felsefenin ihtiva ettiği bütün ilimler bu şekilde sağlam. Daha sonra felsefecilerin inkârlarına ve şer’i şerife karşı gevşek davranışlarına dair insanların sözlerini işittiğinde sadece taklit ile küfre giriyor ve şöyle diyor; “Din eğer gerçek olsaydı bu denli ince tetkikat yapan kişilere gizli kalmazdı.” İşte bu büyük bir afettir.

İkinci afet; İslam’a bağlı cahil kişiden kaynaklanıyor. O, felsefeye ait bütün ilimlerin inkârıyla dinin zafer kazanacağına inanmaktadır. Dolayısıyla da onların sahip olduğu bütün ilimleri inkâr etmekte ve onların

cahil olduğunu söylemektedir. Hatta onların güneş ve ay tutulmasına dair söylediklerini de şer'i şerifin zıddı şeyler zannetmektedir. Ancak onun bu inancı bu hususları delilleriyle bilen kişiye ulaştığında o delilinde şüpheyeye düşmez. Ancak İslam'ın cehalet üzerine bina edildiğine ve kesin delilleri inkâr ettiğine inanır. Dolayısıyla da felsefeyi sever İslam'a buğz eder. Bu ilimleri inkâr etmek suretiyle İslam'ın zafere ulaşacağına inanan kişi dine karşı ne büyük cürüm işlemektedir. Hâlbuki şer'i şerifte bu ilimlere karşı nefiy ve ispat cihetinden bir hüküm olmadığı gibi bu ilimlerin de dini konularla herhangi bir ilişkisi yok.⁵⁰

2- Nihai Darbe

Gazali, toplum tarafından filozof gibi benimsendiği bir dönemde kitabı '*Tehafütü'l Felasife*'yi yazdı. Bu kitap hakkında O, felsefeyi öyle bir vurdu ki ondan sonra doğuda felsefe bir daha ayağa kalkamadı.⁵¹ Dr. Süleyman Dünya şöyle diyor; Gazali kitaba 'Tehâfütü'l Felasife' adını seçti ve bu isimle felsefecilerin teşhirini ve tutarsızlıklarını ilan etmeyi kastetti. Sadece kitabın adını okuyan kişi ya da onu duyan kişi bu kitabın felsefecilerin tutarsızlıklarını ispat etmek üzere yazıldığını anlar. Tehâfüt kelimesiyle ne kastettiğini aynı kitabın ilk mukaddimesinde beyan etmekte ve "...Onların ilk muallim ve mutlak filozof

⁵⁰ El Munkız 114,115

⁵¹ Tehâfütü'l felasife, Süleyman Dünya tahkiki ile 15

olarak nitelendirdikleri öncülerinin görüşlerindeki çelişkileri anlatalım.” Demektedir.

Tehâfüt kelimesini felsefeciler kelimesine muzaf kıldı. Yani Felsefecilerin tutarsızlıkları demektir. Bununla onların fikirlerindeki tutarsızlıkları ve çelişkileri kastediyordu. Fikirlerinin zayıflığını göstermek ya da o fikirleri aşağılamak için seçilmemişti bu kelime. Gazali bu kelimeyi seçmekle felsefecilere en şiddetli darbeyi vurmuş oluyordu.⁵²

Üstad **Ebu'l Hasan en Nedûî** bu kitabı tavsif ederken şöyle diyor; Bu kitapta ifadeler güçlü, ibareler düzgün, üslup anlaşılırdır. Bu hususa dair yazılan sair eserler ise bunun hilafınadır. Bu da onun müellifinin iman ve samimiyetle dolu olduğunu göstermektedir. Eski felsefecilere kendi akranı, kendi arkadaşı, akli ve fikri alanda kendi seviyesindeki biri gibi bakıyor, onlarla münakaşa ediyor, hür bir şekilde kendine güvenle tartışıyor, delile karşı delil getiriyor. Müslümanlar, imanla, güvenle, hür bir iradeyle, ilmi bir cesaretle felsefecilere karşı koyacak, felsefecilerin dokunulmazlık zırhını parçalayacak ve onların akıl ve fikir cihetiyle beşer üstü kişiler gibi sunulmasını sonlandıracak bu tip müelliflere ve araştırmacılara ihtiyaç duyuyorlardı. İşte Gazali, **Tehâfüt** adlı eserinde bu vasıflarla tecelli etti ve tam zamanında gelip dönemindeki ihtiyaca cevap verdi.⁵³

⁵² A,g,e. 15

⁵³ Ricalü'l Fikr 1/201,202

Gazali, usulünü zikrettiği dört mukaddimeden sonra konuya giriyor ve felsefecilerin durumunu zikrediyor. Onların ilimlerini şeriata ters düşen düşmeyen ilimler olarak ayırıyor. İlahiyat bahislerine dair görüşlerini münakaşa konusu yapıyor. Bütün bunlardan sonra felsefecilerin konularını açıklıyor, ilmi ve akli cihetten onları münakaşa konusu yapıyor. İlahiyat ve tabiatüstü bilimlere dair on altı meseleyi ve tabiat bilimlerine ait dört meseleyi münakaşa konusu yapıyor. Bu hususlarda onların delil yetersizliğini, çelişkisini, ihtilaflarını ve inanışlarındaki tutarsızlığı gösteriyor.⁵⁴ Bu nihaî darbeyi vurmada Gazali'ye destek veren unsurlar var. Bunların bazılarını arz edelim;

Hazırlık yapması;

Çatışma alanını sınırlandırması ve ilahiyat bahislerine hasretmesi. Matematik ve mantık meselelerini bunun dışında tutması.

İmam Gazali'nin konumu ve felsefenin bütün ince-liklerine ileri gelen felsefeciler kadar vakıf olması.

Sahip olduğu bütün silahları bu yönde kullanması. Nitekim bu hususta kendisi şöyle diyor; Şu bilinsin ki niyetimiz felsefecilere karşı hüsnü niyet besleyen ve onların yollarının tutarsızlıktan uzak olduğunu düşünen kişileri uyarmak ve onların tutarsızlıklarını gün yüzüne çıkarmaktır. Binaenaleyh ben onların her bir düşüncesine karşı cevap vermeyeceğim. Zira onların bazı görüşleri

⁵⁴ A.g.e. 1/201

mutezilenin, keramiyenin ve sair fırkaların görüşleriyle benzerlik arz ediyor. Bu fırkalar tafsili meselelerde bize muhalif iken onlar dinin esasları hakkında muhalefet yapıyorlar. Dolayısıyla onlara karşı birleşmeliyiz. Zira sıkıntı anında kin ve nefret bir tarafa bırakılır.⁵⁵ Gazali planını yaptıktan ve sebeplere yapıştıktan sonra zafere ulaşacağına inanıyordu. Bu sebeple onun, düşmanından korkmadan savaş alanına indiğini, onunla dalga geçtiğini ve iftihar ettiği aklıyla istihza ettiğini görüyoruz.

Tehâfütü'l Felasife adlı kitabında alaya alma silahını nasıl kullandığına bir bakalım:⁵⁶

“Dedik ki; Zikrettiğiniz hükümlere gelince; onlar gerçekte karanlık üzerine karanlıklardır. Kişi onları rüyada gördüğünü söylese bununla onun mizacının bozukluğuna hükmedilir.⁵⁷ İlk var olan birin (ilahın) var oluşu ve o ilk var olandan üç varlığın neşet edişi bahsinde şöyle diyor; Kendi iddialarına göre akli meselelerde kılı kırk yaran akıllılar bir tarafa deliler kendilerini böyle şeylere nasıl inandıracaklar keşke bilseydim.”⁵⁸

Onu bu üslubu kullanmaya sevk eden şey onların İslam’a ve Müslümanlara karşı üstünlük taslamalarıdır. Değilse Gazali ilme hürmet eden, ilim ehlinin kadri kıymetini bilen biridir. Ne var ki bunlar küfürlerini açıkça

⁵⁵ Tehâfütü'l Felasife 82

⁵⁶ El İmamu'l Gazali, Şami 85

⁵⁷ Tehâfütü'l Felasife 146

⁵⁸ A.g.e. 153

ifade eden, insanlara üstünlük taslayan ve kendilerinin zeki olduğunu iddia eden kişilerdir. Dolayısıyla da bu üslubu hak etmişlerdir. Kitabın mukaddimesinde mana ve metin yönüyle son derece edebi sert bir hücum var.⁵⁹ İmam Gazali onların Vacibu'l Vucûd bahsine not düşüyor ve iğneleyici sözlerle şunları söylüyor:

“Onların derin zekâsı onları azamete dair (Allahu Teâlâ'nın azametina dair) her şeyi iptale götürdü. Allahu Teâlâ'yı âleme hiçbir faydası olmayan ölüye yaklaştırdılar. Ölüden farkı sadece kendi nefsini bilmesi oldu. İşte Allahu Teâlâ yolundan sapanlara, yolda tökezleyenlere, “Oysa Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılmasında ve ne de kendilerinin yaratılmasında hazır bulundurdum.”⁶⁰ Ve “Allah hakkında kötü zanda bulunanlar...”⁶¹ ayetlerini inkar edenlere, rububiyet işlerinin künhüne beşeri kuvvetlerin hakim olacağına inananlara, Rasulullah (sav)i ve etbârı taklit dışında başka seçenekler olacağına inanarak akıllarıyla aldananlara böyle yapar. Onların akli seviyeleri öyle bir noktaya geldi ki rüyada görüldüğü bile söylene ona da taaccüp olunur.”⁶²

Gazali işte bu şekilde kitabın sonuna kadar onların fikirlerini ele alıyor ve tenkit ediyor. Bu şekilde cevap vermede zorlanılan yirmi meseleyi –ki bunların birçoğu

⁵⁹ El İmamu'l Gazali 86

⁶⁰ Kehf 51

⁶¹ Fetih 5

⁶² El Munkız 118

ilahiyata dairdir- tek tek ele alıp cevap veriyor. Üç meselede onları tekfir ediyor. Birincisi; Âlemin kıdemiyeti meselesidir. Zira onlar bütün cevherlerin kadim olduğunu söylemektedirler. İkincisi; Allah'ın ilmi cüz'î hadiseleri kuşatmaz, şeklindeki sözleridir. Üçüncüsü de; bedenlerin diriltilip haşredilmesini inkâr etmeleridir. Şöyle diyor; Bu üç mesele İslama hiçbir şekilde uymaz. Bunlara inanan kişi bütün peygamberleri –Allah'ın salât ve selamı üzerine olsun- inkâr etmiş yalanlamış demektir. Onlar insanların maslahatı için bu şekilde temsil getirdiler demek apaçık bir küfürdür. Bunu İslami fırkalardan hiç biri söylememiştir.⁶³

3- Tehâfütü'l Felasife Adlı Eserin Tesiri

Kitabın maksadı felsefecilerin tekfiri değildir. Bilakis felsefecilerin akli seviyesini göstermek ve onları gözlerden düşürmektir. Felsefenin fikirler, tahayyüller, kıyaslar ve tahminler bütününden ibaret olduğunu ispat etmektir. Gazali bu şekilde dine büyük hizmette bulunmuştur. Kendilerine kudsiyet ve azamet atfeden felsefecileri sert hücumlar ve yaralayıcı darbelerle geri püskürtmüştür. En azından onları kendilerini savunmaya ve kendi meseleleriyle meşgul olmaya sevk etmiştir. Felsefi çevreler Tehâfütü'l Felasife adlı esere cevap mahiyetinde güçlü bir kitap yazamadılar.⁶⁴ Frenk âlimleri bu hususta şöyle

⁶³ El Munkız 313-315

⁶⁴ Ricalü'l Fıkr 1/204

diyorlar; Gazali felsefeye doğu Arap topraklarında yıkıcı darbeyi indirdi. İbni Rüşt çıkıp müdafaa etmeseydi felsefenin batıdaki akıbeti de böyle olacaktı. Onun felsefeyi müdafaası felsefeyi bir asır kadar daha yaşattı.⁶⁵

4- Gazali'nin Felsefe Alanında Yaptığı çalışmaların Hulasası

Gazali'nin felsefe alanında yaptıklarını şu şekilde hulasa edebiliriz:

— Onlarla İslamı müdafaa ve dine hizmet etmek için savaştı. Zira felsefe dinle çatışıyordu.

— Felsefenin bütün alanlarında çatışmaya girmedi. Savaşını yunan ilahiyat felsefesi üzerine odakladı.

— Felsefe çatısı altında bulunan ve felsefeyi bir zırh gibi muhafaza eden sair ilimleri felsefeden ayırdı. Felsefeyi tek başına ele aldı. Nitekim bu ilimler daha sonra müstakil ilimler haline geldiler. Matematik, biyoloji, fizik, mantık, ahlak ve siyaset gibi ilimlerdi bunlar.

— Felsefenin fikirler, tahayyüller, kıyaslar ve tahminler bütününden ibaret olduğunu ispat etmek suretiyle felsefeye kudsiyet izafe eden ve hürmet kazandıran mahfazayı kaldırıp hâleyi izale etti. Gazali daha sonra yazdığı *ihya* adlı eserinde felsefeyi ilim olarak görmediğini ifade etmiş ve bunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

⁶⁵ A,g,e. 1/204

Felsefe kendi başına müstakil bir ilim değildir. Bilakis dört parçadan oluşmaktadır;

Birincisi; matematiktir.

İkincisi; mantıktır. Bu, delil ve delilin şartlarından bahsetmektedir.

Üçüncüsü; İlahiyattır. Mutezile nasıl müstakil bir ilim değilse ve Mutezile ashabı nasıl kelimcilerden bir gurup ise bu da öyledir.

Dördüncüsü; tabii ilimler. Bu ilimlerden bir kısmı şer'i şerife muhaliftir. Bir kısmı da cisimlerin vasıflarından bahsetmektedir.⁶⁶ Gazali, görüşünün özetini *el Munkızu Mine'd Dalâl* adlı eserinde bize vermekte ve şöyle demektedir:

“Felsefe ilmini okuyup bitirdiğimde onun da maksadı karşılayamayacağını ve aklın da müstakil olarak her bir sorununu ihata edip üstesinden gelemeyeceğini gördüm.”⁶⁷

5- Gazali'nin Akıl ve Nakil Arasındaki Konumu

Gazali, burada önemli bir ilkeye parmak basıyor -ki İbni Teymiyye de daha sonra bunu aralarında tatbiki farklılıklar olsa da Der'ü Tearuzi'l Akli Ve'n Nakl adlı eserinde genişletiyor ve derinleştiriyor- O da; nazari yönden akıl ile şeriatin birbiriyle çelişmemesidir. Zira her

⁶⁶ El İmamü'l Gazali, Şami 87; İhyau Ulûmiddin 1/22

⁶⁷ El Munkız 130

ikisi de Allah'tan gelen bir nurdur. Dolayısıyla biri diğeriyle çelişmez. Yine ilmi yönden birbiriyle çelişmemesidir. Zira dini bir hakikatin salim akılla çeliştiği hiçbir zaman vaki olmamıştır. Bilakis Gazali bunların her birinin diğeri desteklediğini ve tasdik ettiğini ifade etmiştir.⁶⁸

En son yazdığı kitaplardan biri olan **Mustasfa** adlı kitapta akıllı kadı, şeriatı şahit olarak gördüğünü ifade etmiştir. Girişten sonra şöyle diyor:

“Bundan sonra; akıl kadısı konuşuyor; azledilmez ve değiştirilmez hâkimdir o. Şer’in şahididir. O da; dünyanın keyf etme yeri değil, geçici bir yer olduğunu, imaret yeri değil, ticaret yeri olduğunu ifade eden bir şahittir. O, dünya ürünü taat olan ticarethanedir. Taat; ilim ve amel olarak iki kısıma ayrılır. İlim diğerinden daha üstün ve daha kârlı olanıdır. Zira o da bir ameldir. Ancak kalbin ameli en üstün olanıdır. Aklın işletilmesi en üstün şeydir. Zira diyanetin biniti, emanetin taşıyıcısı odur. Nitekim emanet arza, dağlara ve göklere arz edildiğinde onlar onu taşımaktan korkmuşlar ve onu yüklenmekten imtina etmişlerdi.⁶⁹

Yine Gazali'yi **İhya** adlı eserinde akli ilimlerle dini ilimlerin mezcedilmesi gerektiğini ve her ikisine de ihtiyaç olduğunu söylerken görüyoruz. Orada ne akli ilimlerin nakli ilimlerden ne de nakli ilimlerin akli ilimlerden müstağni kalamayacağını ifade etmektedir. Akıllı bir tarafa bırakarak

⁶⁸ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 43,44

⁶⁹ El Mustasfa 1/3

sadece taklide yönelinmesini söyleyenler cahil kişilerdir. Kur'an ve Sünnetin nurlarından uzaklaşarak sadece akli rehber edinenler de aldanmıştır. Her iki guruptan biri olmaktan sakın. Her iki aslı da muhafaza et. Zira akli ilimler gıdalar gibi, şer'î ilimler ise ilaçlar gibidir. Hasta kişiye ilaç bulamadığında aldığı gıdalar zarar verir. Kalp hastalıkları da böyledir. Bunun ilacı şer'i şeriften istifade ile hazırlanmış ilaçlardır.⁷⁰

Daha sonra Gazali, akli ve şer'î ilimler arasında çelişki olduğunu iddia edenlere yükleniyor, şöyle diyor:

“Bazıları şer'î ilimlerle akli ilimlerin birbiriyle çeliştiğini ve bir araya gelmelerinin mümkün olmadığını zannediyor. Bu basireti kör olan kişinin görüşü olup bundan Allah'a sığınırız. Bu sözü söyleyen kişiler şer'î ilimlerin de birbiriyle çeliştiğini zannederler. Çeliştiğini zannettikleri meseleleri telif edemezler. Dolayısıyla da dinde çelişki olduğunu zannederek şaşkınlığa düşer ve kılın hamurdan çıkışı gibi dinden çıkarlar. Kendi acizliğini dinde noksanlık olarak görürler. Heyhât, bu nerde o nerde.”⁷¹

6- Selçuklu Döneminde Sünniliğin Hâkim Oluşu

Ümmet tarihinde yapılan fikri savaşlar askeri savaşlardan daha az önemli değildir. Hatta fikri savaşlar ümmet için askeri savaşlardan daha tehlikeli ve daha şiddetli

⁷⁰ El İhya 3/17

⁷¹ A.g.e. 2/17; El İmamu'l Gazali Beyne Madihih ve Nakidih 46

olmuştur. Gazali de felsefecilere karşı İslamı müdafaada başarılı olmuş biridir. Felsefecilere karşı çıkış yapmış ve onları hücum mevkiinden savunma mevkiine geriletmiştir. Dolayısıyla da '**Hüccetü'l İslam**' lakabını almaya layıkıyla hak kazanmıştır. Fikir tarihinde kişinin yerini gösteren bu lakabı almış tek kişidir o.⁷² Bu gün de bu ümmet onun gibi bir hüccete ne kadar muhtaç. Batı değerlerini yerden yere vuracak, hürriyet, adalet, eşitlik adı altında uyguladıkları rezillikleri ortaya dökerek, iki yüzlülüklerini yüzlerine vuracak, sistemlerini ve ilkelerini sorgulayacak ve Allah'ın kitabından, Resulün sünnetinden ve İslami kültürel mirastan istifade ederek işin doğrusunu ortaya koyacak bir hüccete ne kadar muhtaç. Kültür ve medeniyetler arasında cereyan eden bu korkunç fikri savaşta İslam'a başarı getirecek, hasmın sistemini doğrusuyla yanlışla ele alıp yanlışlarını ortaya dökerek, İslamî fikri düşüncüyü en güzel ifadelerle bütün derinliğiyle kamuoyuna esaslı bir proje halinde sunacak birine ne kadar muhtaç.

⁷² El İmamu'l Gazali, Şami 88

Gazali ve Kelam İlmî

Gazali'nin kelam ilmine dair kitap yazmadığını düşün­enler var. Bakalım Gazali'nin kendisi bu hususta neler söylüyor, onu dinleyelim:

“Kelam ilmine yöneldim ve iyi bir şekilde tahsil ettim. Muhakkik derecesine ulaşmış kelamcılar­ın kitaplarını mütalaa ettim. Sonra da o ilme dair yazmak istediklerimi yazdım. O ilimde o ilmin maksadını karşılayan geniş bilgi ile karşılaştım, ancak o bilgiler benim maksadımı karşılamıyordu. Benim maksadım; Ehli Sünnet itikadını muhafaza etmek ve onu bidat ehlinin karıştırmalarından korumaktı. Allahu Teâlâ Resulünün diliyle kullarına din ve dünya selametini içeren hak inancı bildirmişti. Kur'an

ve sünnet bilgilerini konuşan oydu. Daha sonra şeytan sünnete muhalif bidatleri bidat sahiplerinin gönüllerine üflledi. Onlar da onları konuşmaya başladılar. Neredeyse hak inancından ehlini sapıracaklardı. Bu arada Allah kelam ehlini çıkardı. Bidat ehlinin karıştırmalarına karşı sünneti korumak için harekete geçtiler. İşte kelam ilmi ve kelam ehli bu şekilde zuhur etti.”⁷³

Kelam ilmi bu sebeple ortaya çıkmıştı, ancak Gazali araştırmaları neticesinde gördü ki bu, ihtiyacı karşılamıyor. Üstlendiği görevi bihakkın ifa edemiyor. Kelam ehli cevher, arazlar ve onların hükümlerine alabildiklerine dalmışlardı, ancak bütün bu çalışmalar, ilmi şaşkınlık karanlıklarını yok etmiyordu.⁷⁴ Bu sebeple Gazali *İhya* adlı eserinde ilimlerden bahsederken şöyle diyor.

“Bil ki; kelam ilminin istifade edilen delilleri Kur’an ve Sünnette de mevcuttur. Kur’an ve sünnette mevcut olmayan şeylere gelince; bu, ya zem edilmiş mücadeledir -ki bu bidattir- ya da fırkalar arasındaki tartışmalardır. Birçoğu yalan ve hezeyan olan sözler burada uzun uzun nakledilir. Nefislerin yöneldiği ve kulakların kabardığı bu sözlerin bir kısmı dine dair de değildir.”⁷⁵

Gazali, daha sonra bunun sahabe döneminde olmadığını beyan ederek şöyle demektedir: “Rasulullah (sav) vefat ettiğinde geride her biri Allah’ı en iyi bilen

⁷³ El Munkız 96

⁷⁴ A,g,e. 101

⁷⁵ İhya 1/22

binlerce sahabe bıraktı. Rasulullah (sav)in övgüsüne mazhar olmuştu onlar. Bu halde iken onlardan hiç biri kelama girmedi.”⁷⁶

Gazali, bazı fırkaların kelim ilmi yoluna girerek yoldan çıktığını açıklamakta ve ilk neslin bu yola girmediğine dikkat çekmektedir. Şöyle demektedir: “Ancak onun basiret gözü kör oldu. İlk nesli nazarı dikkate almadı. Hâlbuki Rasulullah (sav) onların en hayırlı kişiler olduğuna şahitlik etmiştir. Onlar bidat ve heva ehli kişilerden daha anlayışlıydılar. Ömürlerini ve dinlerini düşmanlık ve mücadele içinde geçirmediler. Israrla yanlış yola sapan birini gördüklerinde de ondan uzaklaştılar ve ona Allah için buğz ettiler. Onunla ömür boyu mücadele içine girmediler. Bilakis ‘hak olan sünnete davet etmektir’ dediler. Sünnete davette cedelleşmeyi terk etmek de sünnettir. Nitekim Ebu Umâme el Bâhilî, Nebi (sav) den şu hadisi nakletmektedir:

“Hiçbir millet cedele girmedikçe üzerinde bulunduğu hidayetten sapmaz”⁷⁷

Daha sonra onlar Rasulullah (sav)in bütün insanlara gönderildiğini, onlarla tartışmak üzere meclisler kurmadığını, sadece onlara Kur’an okuduğunu ve mücadelesinde başka ilaveler yapmadığını biliyorlardı. Zira bu, kalplere bulanıklık getiren bir şeydi.”⁷⁸

⁷⁶ A,g,e. 1/23

⁷⁷ Sünen-i Tirmizi, Tirmizi ‘Hadis, Hasen sahihtir’ demıştır.

⁷⁸ İhyau Ulûmiddin 3/394,395

Gazali, kelam ilmine ‘tevhit ilmi’ denmesinin yanlışlığını açıklamakta, şöyle demektedir: “Tevhit lafzı ile şu an kelam ilmi, mücadele ve hasmı alt etme yöntemlerinin bilinmesi kastedilmektedir. Hatta bu ilimle meşgul olan kişiler kendilerine ‘Adalet ve tevhit’ ehli lakabını verdiler. Kelamcılar sadece bu işle iştigal etmelerine rağmen ‘Tevhid Uleması’ olarak adlandırıldı. Hâlbuki onların iştigal ettiği meseleler ilk asırda bilinen şeyler değildi. Bilakis onlar (ilk asırdakiler) tartışma açanlara şiddetle karşı çıkarlardı. Zira Kur’an’daki zahiri deliller işitildiği ilk anda zihinleri kabule sevk ediyordu. Bu, hemen herkes tarafından bilinen bir şeydi. Dolayısıyla Kur’an’ı bilmek ilmin tamamını bilmek demektir. Onlara göre tevhit, kelamcılarının birçoğunun anlamadığı başka bir şeyden ibaretti. Zira eğer onu bilselerdi kendilerini onunla vasıflandırmazlardı. O; her bir işin Allah’tan olduğunu bilmektir.”⁷⁹

Gazali, avamın kelam ilmiyle iştigal etmesini kabul etmiyordu. Şöyle diyordu: “Avamın dini, kelamcılarının çetrefilli meselelerinden uzak kalmalı, safi ve temiz olmalı. Dolayısıyla avamın kelam ilminden uzaklaştırılması gerekmektedir.”⁸⁰

İmam Gazali, daha sonra avamın imanının çokça işitmek suretiyle hasıl olduğunu, yapılan ibadetler ve zikirler neticesinde güçlendiğini açıklamaktadır. Şöyle

⁷⁹ A.g.e. 1/33

⁸⁰ İlcamu’l Avam An İlmi’l Kelam 38

demektedir: “Gerçekte köklü iman; küçük yaştan itibaren çokça ışıtmek suretiyle kalbe yerleşen imandır. Bu imanın tamamen yerleşmesi ibadet ve zikirle olur. İbadete devam eden kişi takvanın hakikatine ulaşır ve dünyanın kirinden pasından kalbi temizlenir. Zikre devam etmek de marifet nurlarının tecelli etmesine ve –taklidi olarak yaptığı işlerin- hakikatine görüyormuşçasına vakıf olmasına sebep olur. Kelam ilminden istifade edilen delillere gelince onlar cidden çok zayıf ve birçok şüpheyile zevale yüz tutucudur.”⁸¹

Ben kelimcilerin delillerinden herhangi birinin zikredilişinin bazı kişileri etkilediğini inkâr ediyor değilim. Ancak ben bunun sadece ona has olmadığını ve bunun da nadir olduğunu söylüyorum. Bilakis vaazda en etkili olanlar Kur’an’ın ihtiva ettiği şeylerdir. Kelamcılarının sözlerinde avamın anlamaktan aciz kalacağı bir mücadele metodu var. Bu haddi zatında hak olan bir şey değil. Hatta belki de bu, inadın kalplerde kökleşmesine sebep olmaktadır. Nitekim sen kelimcilerin ya da fukahanın münazara meclislerinde diğer fikirlere hak verdiklerini, diğer guruba katıldıklarını, bidati bırakıp diğerine geçtiklerini, Şafii mezhebinden Hanefi mezhebine ya da Hanefi mezhebinden Şafii mezhebine geçtiklerini göremezsin. Hatta intikaller olursa bu durum başka sonuçlar doğurmakta ve sonunda sıcak çatışmalara kadar varmaktadır. İşte bu sebeple selefi salihinin âdeti

⁸¹ Faysalu’t Tefrika, İmam Gazali 204

bu tip mücadelelere girmemektir. Hatta onlar kelama dalan, bu hususta sözü uzatan ve sualler veren kişileri şiddetle kınıyorlardı.”⁸²

Gazali, ilmi tecrübesi arttıkça Kur'an üslubunun ik-nada daha belîğ, daha faydalı ve muhtelif fikri seviyelere mensup kişiler için daha kapsamlı olduğunu görüyordu. Kelam ilminin sadece şüpheleri olan kişi için geçerli geçici bir ilaç olduğunu söylüyor, aklıselim sahipleri için ise buna ihtiyaç olmadığını bildiriyordu. Kur'an'ın ise her bir insanın ihtiyaç duyduğu faydalı bir gıda ve lezzetli bir su gibi olduğunu, onda ne bir zarar ve ne de bir tehlike olmadığını ifade ediyordu. Son yazdığı eserlerden biri olan *'İlcamu'l Avam An İlmi'l Kelam'* adlı eserinde şöyle diyor: “Kur'an'ın delilleri gıdaya benzer. Ondan herkes faydalanır. Kelamcılarının delilleri ise ilaca benzer, ondan da yalnızca o hasta istifade eder, birçokları hastalanır. Hatta Kur'an'ın delilleri sabillerin de güçlü adamların da faydalandığı suya benzer. Diğer deliller ise güçlü kişilerin bazen istifade ettikleri bazen de hastalandıkları yiyecek- lere benzer. Sabilere gelince onlar ondan asla istifade edemezler.”⁸³

Gazali, bu hususta yaşadığı tecrübeleri ve müşahe- deleri zikretmekte, şöyle demektedir: “Halkın bundan zarar gördüğü tecrübeyle sabittir. Kelamcılarının çıkışından itibaren kelam ilmi gittikçe yaygınlaşmaya başlamış ve

⁸² A.g.e. 69,70

⁸³ İlcamu'l Avam 20

ilk unsur sahabe zamanında olmayan kötülükler ortaya çıkmıştır.”⁸⁴

İşte Gazali felsefeyi de kelam ilmini de bu şekilde tenkit ediyor ve mücadelesi ölçülü bir akıl, selim sahibi bir düşünce, derin bir araştırma ve kendine güven sayesinde son derece etkili oluyordu. Felsefe ve kelam ilmine karşı mücadelede ve İslam inancının isbat edilmesinde özel bir metot takip ediyordu. O bu hususta uzman biriydi, çok sayıda mücadele metoduna sahipti. Bu ilimde içtihat sahibi imamlardan ve bu hususa dair eser veren büyük müelliflerden biriydi o.⁸⁵

⁸⁴ A,g,e. 20

⁸⁵ Ricalü'l Fıkr 1/211

Gazali ve Tasavvuf

*T*asavvuf sonradan çıkmış şer'î ilimlerden biridir. Aslı; kişinin kendini ibadete vermesi, Allahu Teâlâ'ya yönelmesi, halktan kopup dünya süsünden ve zinetinden uzaklaşmasıdır. Bu vasıfların tamamı sahabe ve tabiinin üzerinde olduğu vasıflardır. İkinci asırda insanlar dünyaya meyledince kendini ibadete verenlere 'Sofiyeye' ve 'Mutasavvıfe' adı verildi.⁸⁶ Öyle görünüyor ki ilimlere ihtisaslaştıkça ayrı isimler verildiği bir dönemde buna da bir isim verilmiştir. Fıkıh kelimesi önceleri tasavvuf kelimesinin ihtiva ettiği manaları karşılıyordu. Ancak

⁸⁶ El İmam Gazali, Şami 99; İbni Haldun Mukaddimesinden naklen

daha sonra ibadet ve muamelat fıkına hasredildi. Ahlak ve yaşayış bahisleri ondan çıkarıldı. Fıkıhtan hariç tutulan bu meselelerin ayrı bir isim altında ayrı bir ilim olarak zikredilme mecburiyeti hâsıl oldu. İşte bu ilme tasavvuf dendi. Bu ilmin kapsama alanına giren hususları özetleyecek olursak; Güzel ahlak esas olandır, züht ki bununla fakirlik değil, dünyaya gönül vermemek kastedilir, çokça ibadet etmek ki bu, Allah’a yaklaşma sebebidir, ihlâs ile amel etmek ki kurtuluş bundadır.⁸⁷

Gazali, ‘*Eyyühe’l Veled*’ adlı risalesinde şöyle diyor: “Sözlerin ve fiillerin şer’i şerife uygun olsun. Zira şer’i şerife uygun olmayan ilim ve amel dalalettir. Sofilerin ölçüsüz sözlerine aldanma. Zira bu yola mücadele ve şehvetleri kırmakla girilir. Faydasız söz ve fiillerle değil.”⁸⁸

Bu ismin ihtiva ettiği unsurlar bunlardır. Daha sonra İslamla hiçbir alakası olmayan şeyler ona bulaşmıştır. Nitekim Gazali de bunu faydasız sözler ve fiiller şeklinde ifade etmiştir. Daha sonra İbnu’l Kayyım’ın da kullandığı ‘İrade Ehli’ ve ‘Erbab-ı Sülûk’ gibi bazı ıstılahlar da zuhur etmiş, ancak bunlar önceki ıstılahlar gibi yaygınlaşmamıştır. Tasavvufa sonradan girmiş olan şeyleri tasavvufun aslı gibi görüp asıl unsurları unutarak hak ve batılı bünyesinde bulunduran bütün tasavvufa karşı savaş açmak doğru bir şey değildir. Nitekim *İbni Teymiye* de bu minval üzere hareket edenlerdendir. Ebu’l Kasım *el Kuşeyrî’nin* sözüne

⁸⁷ El İmam Gazali 100

⁸⁸ Eyyühe’l Veled; El İmamu’l Gazali adlı eserden naklen 100

açıklama getirirken sofiler hakkında şöyle demektedir: “İleri gelen meşayihin hâli selefin hâline uygundu. Bu zikredilmesi gerekli olan şeydir. Zira Fudayl b. İyaz, Ebu Süleyman Dârânî, Yusuf b. Esbât, Hüzeyfetü’l Mer’âşî, Ma’rufu Kerhî, Cüneyd-i Bağdadî, Sehl b. Abdullah et Tüsterî ve bunlar gibi olan sair kişiler hakkında bilinen şey onların şer’i şerife uygun hareket ettikleridir. Nitekim onların durumları sonrakiler tarafından bize kadar nakledilmiştir. Ebubekir Muhammed b. İshak el Külâbâzî bu hususta ‘*Et Taarruf Limezhebi’t Tasavvuf*’ adlı eserini telif etmiştir. Onun bu eseri Kuşeyrî’nin zikrettiklerinden daha doğru ve selefin mezhebine daha yakın olanıdır. Yine sofilerin şeyhi Ma’mer b. Ziyad el İsfehânî ile Ebu Abdurrahman es Sülemî de sofilerin sözlerini eserlerinde toplamışlardır. Bu ikisi Ebu’l Kasım el Kuşeyrî’ye göre daha üstün ve bidat ve hevadadan da daha uzak kişilerdir. Yine Ebu’l Kasım’ın ‘Risale’inde zikrettiği şeyhlerden hiç birinin külabiyyeye destek verdiği bilinmemektedir.”⁸⁹

İbni Teymiyye, bu meşayihin akidesini övdükten sonra ilk üç asırda yaşamış olan kâmil evliyalara risalesinde zikretmediği için Ebu’l Kasım el Kuşeyrî’yi kınamıştır.⁹⁰ Şöyle demiştir: “Ebu’l Kasım ‘Risale’inde onların itikadını, ahlakını ve yolunu zikretmiş, o kitapta birçok hayrı, hakkı ve dini hakikati ifade etmiştir. Ancak o kitapta birçok Allah dostundan bahsedilmemiştir. Kitabında üç asrın

⁸⁹ El İstikame 1/82-84

⁹⁰ El İmamü’l Gazali, Şami 13

meşayihinden -ki onlar o üç asrın ve sonra gelenlerin en seçkinleridir- bahsetmemiştir.”⁹¹

İbni Teymiyye’nin sofiye yolunu inkâr etmediğini görüyoruz. Bilakis istikamet üzere olan meşayihî övdüğünü ve onları selef yolunda kabul ettiğini görüyoruz.⁹² İbni Teymiyye, Kuşeyrî’nin şu sözünü nakletmektedir: **“Biliniz ki bu taifenin şeyhleri işlerini tevhidin sağlam temelleri üzerine bina ettiler. Bununla akidelerini bidatlerden korudular. Selefî ve Ehli Sünnet’in tevhide dair üzerinde bulunduğu şeye bağlandılar. Allahu Teâlâ’yı bir şeye benzetmekten ve sıfatlarını nefyetmekten sakındılar.”**

İbni Teymiyye, daha sonra şöyle diyor: “Derim ki; Bu söz doğrudur. Zira meşayihin ileri gelenleri doğru sözlü kişilerdi. Onlar tevhide dair hususlarda selef ve Ehli Sünnet mezhebi üzere idiler. Onların itikadında Allahu Teâlâ’yı bir şeye benzetmek ve sıfatlarını nefyetmek yoktu. Bu, -bazı hususlarda niza vaki olsa da- Ehli Sünnet mensubu kişilerin tamamının ittifak ettiği bir şeydir.”⁹³

Yine İbni Teymiyye sözden çok amele önem verdikleri için sofiye tairesini övmektedir. Gazalî ve tasavvuf bahsine girmeden önce böyle bir giriş yapmayı gerekli gördük. Zira biz Gazalî’nin ve diğerlerinin masum kişiler olduğunu iddia etmiyoruz. Çünkü ismet sıfatı Nebî

⁹¹ El İstikame 1/89

⁹² El İmamü’l Gazalî, Şamî 13

⁹³ El İstikame 1/90,91

ve Resullere aittir. Diğerlerine gelince onlar doğru işler yapmaya gayret ederler ama hata da işlerler.

1- Gazali'nin Tarikat Yoluna Girişi

Gazali'nin yaşadığı büyük dönüşüm hakkında daha önce bahsetmiş, Allahu Teâlâ'nın yardımı geldikten sonra makam mevki ve şöhret hastalıklarına karşı nasıl galip geldiğini zikretmiştik.

Gazali, sofiyye yoluna büyük bir nefis mücahedesinden sonra girdi. Nitekim o bu yola nasıl girdiğini bize şöyle anlatıyor:

“Daha sonra sofiye yoluna yöneldim. Bildim ki onların yolu ilim ve amele dayanıyor. Onların ameli, nefsi arzulardan geçmek ve kötü ahlaktan uzaklaşmak suretiyle kalbi Allah’tan gayrı her şeyden boşaltmak ve Allah’ın zikriyle süslemektir. Bana göre ilim amelden daha kolay şeydi. Bu sebeple onların kitaplarını mütalaa etmek suretiyle ilimlerini tahsil ile işe başladım. Ebu Talib el-Mekkî’nin Kûtü’l Kulûb’unu, Harisi Muhasibî’nin kitaplarını, Cüneyd’in, Şiblî’nin ve Ebu Yezid-i Bistami’nin (Kaddasellahu ervahehum) tefrikalarını ve sair meşayihin sözlerini okudum. Sonunda onların ilim tahsili ile elde edilen ilimlerine vakıf olmuş, ilmi cihetten onların maksadını anlamış ve onların hâliyle hâllenmek gerektiğini anlamıştım. Bu da ilim öğrenmekle olan bir şey değildi. Bilakis yaşamakla ve kötü sıfatların değiştirilmesiyle oluyordu.”

Gazali şöyle devam ediyor:

“Sihhat ve tokluğun sebeplerini ve şartlarını bilmekle sıhhatli ve tok olma arasında ne kadar fark var. Sarhoşluk hakkında bilgi sahibi olmakla sarhoş olma arasında ne kadar fark var. Sarhoş olan kişi sarhoşluğun sınırını bilmeyebilir. Tam tersi sarhoş olmayan biri de sarhoşluğun sınırlarını bilebilir. Doktor da böyledir. Sıhhatin ne olduğunu, sebeplerini ve ilaçlarını bilir, ama onun da sıhhati olmayabilir. Zühdün hakikati, şartları ve sebeplerini bilmekle zahit olma arasındaki fark da böyledir.” Gazali devam ediyor: *“Yakinen anladım ki; Onlar hâl ehli kişilerdir, kâl ehli kişiler değil. İlim yoluyla elde edilebilecek şeyleri elde etmiştim. Geriye ilim ve işitme yoluyla elde edilecek şeyler değil, yaşanarak elde edilecek şeyler kalmıştı.”*⁹⁴

2- Okumanın Neticeleri

Gazali, tasavvufu okuduktan sonra kendine baktı ve içinde bulunduğu durumu inceledi. Gaflet içinde olduğunu gördü. Hayatı görüntüden ibaretti. Ruhu ve ruhi canlılığı kaybetmişti. Nefsini İslamın gerçek terazisiyle tarttı ve endişeye düştü. Çünkü o kendini ilme vermiş, amele bakmamıştı. Allah’a kendisiyle yaklaşılacak ilim faaliyeti de kendisinde yoktu. Zira amelin kabul şartı olan niyet bozuktu. Ahiret terazisiyle tarttığında bir anda hiçbir amelinin olmadığını gördü.

⁹⁴ El Munkız 139-141

Nazari ve ilmi alanda en önemli unsur olan ihlâsın yokluğunu fark etti.

Bunun üzerine endişeye düştü ve geri kalan ömründe Allah'ın rızasını tahsil için sofîyye yoluna girdi. O –kendisinin de ifade ettiği gibi- gerçek manada Allah yolunda olanların onlar olduğunu, onların yaşayışının en güzel yaşayış, onların yolunun en doğru yol, onların ahlakının en temiz ahlak olduğunu, hatta eğer bütün akıllı kişilerin akılları ve şer'i şerifi bilen âlimlerin hükümleri bir araya gelse de onların yaşayışından ve ahlakından bir şeyi değiştirmek isteseler ve ondan daha hayırlısını getirmek isteseler buna muvaffak olamazlar. Zira onların zahiri ve Bâtını bütün tasarrufları nübüvvet nurundan iktibas edilmiştir.⁹⁵ Kısaca tarikat hakkında konuşanlar şöyle demektedirler; Tarikatın ilk şartı; kalbi Allah'tan başka her şeyden temizlemek, onun anahtarı; kalbin Allah'ın zikrine verilmesi ve sonu da; **fena fillah**'tır. Kişi fena fillaha erse de dillerin vasf etmekten aciz olduğu derecelere doğru ilerlemesi devam eder. Bu derecelerden bahsetmek isteyenler kaçışı mümkün olmayan hatalara düşerler. Nitekim **Hulûl** Taifesinin, **İttihat** taifesinin ve **Meusil** taifesinin düştüğü durum budur. Bütün bunlar hatadır. Gazali'nin eleştirildiği nokta tasavvufa tenkit nazarıyla bakarak değil, sevgi ve muhabbet nazarıyla bakarak girmesidir. O, sofîyye ilmine ve mirasına felsefeye, kelam ilmine ve batniyyeye baktığı nazarla, yani

⁹⁵ El İmamu'l Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 118

tenkit nazarıyla bakmamıştır. Bilakis sevgi ve muhabbet nazarıyla bakmıştır.

*Rıza gözü her bir ayıba karşı kör olurken
Hiddet nazarı kötülükleri ortaya çıkarır*

Başka bir beyitte de şöyle denilmiştir;

*Sevgili bir kusur işlese
Bin şefaatchiyle birlikte güzellikleri akla gelir*

Gazali tasavvufa karşı aklıyla değil, kalbiyle, fıkhıyla değil, zevkiyle yanaştı. Bu yüzden tasavvuf erbabının fikirlerini ve yaşayışlarını fıkıh ve akıl süzgecinden geçirmedi. Dolayısıyla da allame **İbnu'l Ceuzî** ve sair eleştirmenler tarafından sofilerin Kitap ve sünnete uymayan çok sayıda fikir, hâl ve hareketlerini kabul ettiği için eleştiriye tabi tutuldu. Ebu Hamid, sofilerin bu hâllerine mazeret gösterdiyse de fukaha bunu kabul etmedi. Mesela onun anlattığı ve fukahanın karşı çıktığı örneklerden biri şu idi: “Mahallesinde dürüst biri olarak tanınan bir sofi parmakla gösterilmekten, dolayısıyla da fitneye düşmekten korktuğu için hamama gidiyor ve orada zengin birinin kıymetli elbisesini çalıp üzerine giyiniyor, sonra da hamamı terk ediyor. Durumu gören insanlar onun peşine düşüyorlar ve elbiseyi üzerinden alıp onu tartaklıyorlar... Bundan sonra onun adı ‘Hamam Hırsızı’na çıkıyor. Bu yeni durum onun hoşuna gidiyor ve bu şekilde nefsinı kırıyor.”⁹⁶ Ebu

⁹⁶ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakıdih 120

Hamid diyor ki; İşte onlar nefislerini bu şekilde kınıyorlardı. Halka bakmaktan, sonra da nefse bakmaktan kendilerini bu şekilde kurtarıyorlardı. Hal ehli kişiler bazen nefislerini fakihin fetva vermediği şeyle terbiye ederler. Kalplerinin ıslahı için bunda fayda görüyorlarsa bunu yaparlar, sonra da vukua gelen sureta kusuru tedarik yoluna girerler.⁹⁷ İbnu'l Cevzî bu ve buna benzer hikâyeleri anlatan ve benimseyen Gazali'yi şiddetle eleştirir.⁹⁸

3- Şeyhsiz Tasavvuf

Gazali –Munkız adlı eserinde zikrettiği üzere- hicri 488 yılı Recep ayında tasavvufa girdi. Nefsi dünya cazibesi ve ahiret gerçekleri arasında gidip geliyordu. Bir adımını ileri diğer adımını geri atıyordu. Sabah vakti güçlü olan ahiret rağbeti akşam vakti zayıflıyordu. Sonunda ahiret yoluna girmeye karar verdi. Tereddüt süreci yaklaşık altı ay sürmüştü. Maddi ve nefsi büyük dönüşümün ilk adımı için bu uzun süreç yaşanmıştı. Çünkü yanında bu hususta kendisiyle istişare edebileceği biri yoktu. Onun bu tasarrufu tamamıyla kendi şahsi tasarrufuydu. Onu buna yönlendiren şey de onu kendi nefsinin hesaba çekmeye ve kendi durumunu düşünmeye sevk eden tasavvuf ilmine vakıf olmasıydı.

Bazı kaynakların, Gazali'nin Faremidî'nin talebesi olduğu, ilk olarak ondan el aldığı ve onun verdiği nafile

⁹⁷ Telbisu İblis 354,355; İhya 3/288

⁹⁸ El gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 121

ibadetlere yöneldiği hakkındaki sözler fazla tutarlı gözükmemektedir. Zira Faremidî hicri 477 yılında vefat etmiş, Gazali ise tasavvufa hicri 488 yılının sonlarında girmiştir. Yani arada on yıldan fazla bir zaman vardır. Ama onun zahiri müşşidi değil de tasavvuf ilmindeki müşşidi olabilir. Zira hicri 477 yılı Gazali'nin makam ve mevki saltanatının devam ettiği ve tasavvuf mefhumuyla çeliştiği bir yıldır. Buna göre şunu diyebiliriz; Gazali tasavvuf yolunu şeyhi olmaksızın sadece şahsi gayretiyle kat etmiştir. Gazali gibi birisi için bu uzak bir şey değildir. Zira o, büyük işlerin, azmi ve himmeti karşısında küçüldüğü büyük biridir.⁹⁹

4- Gazali'nin Sofileri Tenkidi

Gazali ilim ve ameli birlikte götüşdükleri için sofiye yolunu tezkiye etmiş ve bu sebeple onların yoluna girmiştir. Bu husustaki ilim ve tecrübesi artınca da kendi asrındaki en büyük sofi gurubunu ve daha önceki gurupları tenkit etmekten geri durmamıştır.¹⁰⁰ Bazı sofilerin hatalarına ve sapkınlıklarına dikkat çekmiştir.

a) Tasavvuf Erbabının Azlığı

Gazali, tasavvufa girecek kişiler olmadığı için tasavvufun olmadığı görüşündeydi. Tasavvufa girmek isteyenler de tarikat kurallarına uymuyorlardı. Gazali şöyle diyor.

⁹⁹ El İmamü'l Gazali 108

¹⁰⁰ Mes'eletü'l Marife Ve Menhecü'l Bahsi İnde'l Gazali 187

“Tasavvuf dışında dini işlerin tamamı bozuldu ve zayıfladı. Ona gelince; o, tamamen silindi gitti. Zira ilimler ondan bahsetmemektedir. Âlim –ne kadar kötü olursa olsun- onun kötülüğü yaşayışında olur, ilminde değil. O, yine de ilmiyle amel olmayan âlimdir. Zira ilim başka amel başka bir şeydir. Tasavvufa gelince; o, kalbin tamamen Allah’a verilmesi, O’ndan başka her şeyin küçük görülmesidir. Hâsılı o, kalbin ve azaların amelinin ürünüdür. Amel bozuk olursa asıl da olmaz.”¹⁰¹

Gazali, kendisine iktida edilecek şey kalmadığını ifade etmekte, şöyle demektedir:

“Şu an beldelerde ilmi ve yaşayışı itibarıyla kendisine iktida edilecek bir şeyh yoktur.”¹⁰² Gazali, beldelerde şeyh olmayışının sebebini de izah ediyor, şöyle diyor: “Allah’ın diledikleri müstesna bütün kalpler hasta. Kalp hastalığı ona sahibini tanıttırmıyor, dolayısıyla da O’ndan gaflet ediyor. Onu tanıttırsa bu defa da devanın acılığına sabretmek zor geliyor. Zira bunun devası şehvetlere gem vurmaktır. Bu da ruhun çıkması gibi bir şeydir. Nefsinde buna da güç yetirir sabrederse bu sefer de iş bilen uzman bir doktor bulamaz. Doktorlar âlimlerdir. Hastalık onlara da sirayet etmiş vaziyette. Hasta olan doktor ilaca çok az tevessül eder. Bu sebeple de hastalık amansız bir hastalık haline gelir, müzminleşir. Artık doktor bu ilmi

¹⁰¹ İhya 2/250

¹⁰² A.g.e. 2/250

okusa da kalp tıbbını ve kalp hastalıklarını inkâr eder.”¹⁰³
Kamil bir şeyh ve gerçek bir salık yoksa onların yerine
menfaatperestler ve parazitler yerleşir. Aslında Gazali
yanlışla sapmamaları için burada onların yanlışlarını ve
sapkınlıklarını açıklamalıydı.¹⁰⁴

b) Tasavvuf Erbabının Bozuluşu

Gazali, bize tasavvuf erbabının bozukluğuna dair
şunları anlatıyor: “Bu asırlarda yaşayan tasavvuf erba-
bının çoğu zahiri olarak kılı kırk yaran amelden, Bâtını
olarak da latif fikirlerden yoksunlar. Dolayısıyla Allah ile
ve halvetlerde zikir ile ünsiyetleri hâsıl olmuyor. Tem-
beller, meşguliyetleri yok. Tembelliği alışkanlık haline
getirmişler, amele karşı gevşek davranıyorlar. Kazanç
yolu onlara zor geliyor. İsterne ve dilenme yolunu kolay
görüyorlar ve beldelerde inşa edilmiş tekkelere kapı-
lanıyorlar. İnsanlara hizmet edenlerle dalga geçiyorlar
ve bu hizmetle gösteriş yaptıkları iddiasında bulunarak
onların akıllarını ve dinlerini aşağılıyorlar. Tekkelerde
nüfuz sahibi olmadıkları halde kendilerine tabi olanların
çokluğunu iddia ederek insanlardan mal topluyorlar.
Yamalı elbiseler giyip tekkelerde yer tutuyorlar. Ken-
dilerinin çok iyi işler yaptıklarını zannedip her siyahı
hurma zannediyorlar... Hâlbuki onlar Allah’ın buğz
ettiği kişilerdir.”¹⁰⁵

¹⁰³ İhya 3/63

¹⁰⁴ El İmamü'l Gazali, Şami 118

¹⁰⁵ İhya 2/250

c) Gurur ve Cehalet

Gazali, tasavvuf erbabının birçoğunu gurura kapılmış kişiler olarak görüyor. Nitekim bu hususta bize çok sayıda örnek de sunuyor, şöyle diyor: “Bu sülük yolunda vukua gelen gurur nevilerinin tümünü saymaya kalksak birkaç cilt tutar.” Gazali, daha sonra bütün bunların cehaletten ve tarikata sahih bir itikatla girilmemiş olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Tarikata girişin ilimden sonra olması gerektiğini, ama tasavvuf erbabının birçoğunun cahil kişiler olduğunu, buna rağmen bazı sözler sarf ederek marifet iddiasında bulunduklarını, kendilerine öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin verildiğini zannettiklerini ve avam bir yana fakihlere, müfessirlere, muhaddislere ve sair ulemaya karşı bile aşağı nazar ile baktıklarını söylemektedir.¹⁰⁶ Bütün bunlar şeytanın saptırmalarından ibaret şeyler. İlim öğrenmeden ve kâmil salih bir şeyhe iktida etmeden evvel mücahede ile meşgul olmaları onları bu hale getirdi.¹⁰⁷

d) Teklifin Düşmesi

Gazali, bize bazı tasavvuf erbabının içine düştüğü bir kısım sapkınlıklardan bahsediyor. En kötüsü de onlardan bir kısmının helalciliğe sapması, şeriat defterini dürmesi, hükümleri yok sayması, helal ile haram arasında bir fark görmemesidir... Onlar birkaç guruptur.¹⁰⁸ Onlardan bir

¹⁰⁶ El İmamu'l Gazali 120

¹⁰⁷ İhya 3/404-407

¹⁰⁸ A.g.e. 3/405

gurup ibadetlerin yapılış maksadının kulun marifetullaha ulaşması olduğunu zannetmiş, marifet hâsıl olunca vusulün hasıl olduğunu, vusulden sonra da kulun herhangi bir araca ihtiyacı kalmadığını, dolayısıyla da çalışma ve ibadete gerek olmadığını söylemişler ve ibadeti terk etmişlerdir. Onlar Marifete ermeleri sebebiyle derecelerinin yükseldiğini, dolayısıyla da tekliflere muhatap olmadıklarını iddia etmişler ve tekliflere muhatap olanların avam halk olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁹

Gazali, bu gurupların batıl ve sapık bir yolda olduklarına hükmetmiştir.¹¹⁰ Gazali, tasavvufu her şeyiyle kabul etmiş değildir. Bilakis Hallaç ve diğerlerinin iddia ettiği hulul ve ittihatı reddetmiştir. Ancak Kitap ve sünnet üzere kaim olan sünni tasavvufu kabul etmiştir. Tasavvuf erbabına ait her bir fikri, adabı ve hâli İslami esaslara dayandırmaya çalışmış, Kur'an, Sünnet ve eserden bu hususlara dair deliller getirmeye çalışmıştır.¹¹¹ Gazali, tasavvuf erbabının tevekkül, züht ve sair hususlardaki aşırılıklarını hafifletmeye çalışsa da onların etkisinde kalmıştır.¹¹² Burada *Zehebi*'nin dediğini diyelim: "Allah, Ebu Hamid'e rahmet eylesin. İlimde onun gibisi nerede? Ne var ki biz onun hata etmediğini ve ismet sahibi biri olduğunu da iddia edecek değiliz."¹¹³

¹⁰⁹ İhya 3/405

¹¹⁰ El İmamu'l Gazali, Şami 154

¹¹¹ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakıdih 121

¹¹² A,g,e. 121

¹¹³ A,g,e. 121,122

5- Gazali'nin Tasavvuf Üzerindeki Etkisi

Gazali'nin tasavvuf üzerindeki etkisi büyük oldu. Nitekim onun etkisi günümüze kadar da devam etmiştir. Gazali, tasavvufun ilkelerini belirlemiş, eğriyi doğrudan, iyiyi kötünden ayıran ölçüleri belirlemiştir. Islaha götüren ve bunun yolunu kolaylaştıran hususları göstermiştir. Bu hususa dair faaliyetleri şunlardır;

a) Şer'î İlimlerin Zarureti

Gazali, ahiret yoluna revan olan kişinin şer'î ilimleri öğrenmesi gerektiğini bildirmektedir. Hâlbuki tasavvuf erbabı arasında yaygın kanaat bunun tam tersi olup 'İlim hicaptır' denilmektedir. Gazali, *İhya* kitabının ilk bahsi olan ilim bahsinde "Abidin geçmek zorunda olduğu ilk geçit ilimdir" demektedir. *Minhacü'l Abidin* adlı eserinde de bu hususu birçok defa yinelemekte ve "Saadete ancak ilim ve amelle nail olunur" demektedir. *Eyyühe'l Veled* adlı risalesinde "Amelsiz ilim deliliktir, ilimsiz amel ise (amel) olmaz." demektedir.¹¹⁴ Gazali *İhya* adlı eserini tarikat yolcuları için yazdı. Orada ilim olmadan önce mücahede ve nefis riyazetine girilemeyeceğini söylemiş, bunun ancak sapmaya sebep olacağını bildirmiştir. Gazali'ye göre âlimin nazarı sofinin nazarına göre daha dakik ve daha doğrudur.¹¹⁵ Bu sebeple şöyle demiştir; İlim nuru parladığında her şeyi ihata eder, örtüleri kaldırır ve ihtilafı çözer.¹¹⁶

¹¹⁴ Eyyühe'l Veled

¹¹⁵ El İmamü'l Gazali, Şami 134

¹¹⁶ İhya 2/242,243

b) Gazali'nin Batını Tevillerden Uzak Duruşu

Bâtniler, şer'î nasları ellerinde hiçbir delil olmadığı ve akıl cihetiyle de buna gerek olmadığı halde zahiri manalarından başka manalara hamlediyorlardı. Bu durum lafızların önemini boşa çıkarıyor ve Rasulullah (sav) in sözünün faydasını yok ediyordu. Zira sözlerin ifade ettiği manaya gidilmiyordu. Onların yaptığı tevillerden misaller verelim; Allahu Teâlâ'nın “Fıravun'a git, zira o azdı”¹¹⁷ ayetini bu onun (Musa aleyhisselamın) kalbine işaretler, demektedirler. “‘Değneğini at.’ Musa, değneğin yılan gibi hareketler yaptığını görünce, dönüp arkasına bakmadan kaçtı. ‘Ey Musa! Dön gel; korkma; şüphesiz güvende olanlardansın’ denildi.”¹¹⁸ Ayetinde Musa (as) ın dayandığı şeyin masiva olduğunu, dolayısıyla da onu atması gerektiğini söylemişlerdir. Yine “Sahura kalkın. Zira sahurda bereket vardır.” Hadisini seher vakitlerindeki istiğfar şeklinde tevil etmişlerdir. Bâtniler şeriatın zahirini tevil ederek tamamını yıkmaya teşebbüs etmişlerdir.¹¹⁹

c) Tasavvufu Ameli ve Ahlaki Bir ilim Olarak Nitelemesi

Gazali, cezbe, keramet, şatahat ve sair abartılı sözlerle ifadesini bulan tasavvufu kalp hastalıklarını tedavi eden ve nefsanî şehvetleri dizginleyen ameli ahlaki bir ilime çevirmiştir. İhya kitabını okuyan kişi onun özünü ve maksadını ikinci yarıda görür. İkinci kısım helak edici ve

¹¹⁷ Tâhâ 24

¹¹⁸ Kasas 31

¹¹⁹ İhya 1/27

kurtarıcı şeylerden bahsetmektedir. Konular tamamıyla ahlaki çerçevede dönüp durmaktadır. Kitabın mukaddimesinde de ifade edildiği gibi o, helak edici şeylerden bahsederken kötü ahlaka dair hususları zikretmiştir. Kur'an'ı Kerim'de yapılmaması emredilen, kalbe sokulmaması gereken şeyler bunlar. Kurtarıcı şeylerden de bahsederken güzel ahlaka dair şeyleri zikretmiştir. Kulun Rabbine kendisiyle yaklaştığı, mukarrebini ve sıddıkların hasletlerini zikretmiştir.¹²⁰ Yine o, kalp amellerinin ilmi cihetten öğretilmesine dikkat etmedikleri için tasavvuf erbabını kınamıştır. Gazali'nin İhya ve sair kitaplarını insaf ile okuyanlar onun tasavvuf erbabını şer'i şerif sınırları dâhiline çektiğini göreceklerdir. Onların söz ve fiillerini tespit edip mutlak olanları kayıtladığını, mübhem olanları tahdit ettiğini ve onlara makbul manalar verdiğini ve bu hususta da büyük başarı sağladığını göreceklerdir.¹²¹

d) Zühhd Kavramını Tashih Etmesi

Züht, tasavvufun ana esaslarından biridir. Dünyadan yüz çevirmek bunun bir neticesidir. Bu, sofilerin nefis teziyesi için tarıkatta attıkları ilk adımdır. Ne var ki bazıları bu hususta aşın gittiler. Hatta Gazali'nin de "Dünyadan yüz çevirme hususunda şeytan onları saptırdı."¹²² Şeklinde ifade ettiği gibi yoldan çıktılar.

¹²⁰ İhya 1/3; El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 123

¹²¹ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 124

¹²² İhya 3/230

Gazal, onların yüz çevirmesinden örnekler sundu ve onların hatasını açıkladı. Bu hususta bize seyri sülukun nasıl olması gerektiğini beyan etti, şöyle dedi; Bu hususta kurtulanlar tek bir guruptur. Onlar da Rasulullah (sav) ve ashabının üzerinde olduğu şeye tabi olanlardır. O da; dünyayı tamamen terk etmemek ve şehvetlere tamamen dalmamaktır. Dünyadan yol azığı olacak kadar istifade edilir. Nefsi arzulara gelince; şer'i şerife ve akıla muhalif olanlar terk edilir. Her bir nefsi arzuya tabi olunmadığı gibi her bir arzu da terk edilmez. Bilakis adalet dairesi içinde olanlara tabi olunur. Dünyadan da her bir şey terk edilmediği gibi her bir şey de talep edilmez. Bilakis yaratılan her bir şeyin yaratılış maksadı öğrenilir ve o, o dairede muhafaza edilir.

Bedeni ibadet edebilecek şekilde güçlendirmek için yenilir içilir. Hırsızdan, sıcaktan ve soğuktan korunmak için mesken edinilir. Elbise de böyledir. Kalp bedeni meşguliyetlerden fariğ olunca himmeti kadar Allah'a yönelir. Ömür boyu zikir ve fikir ile meşgul olur. Nefsi arzularını dizginler. Vera ve takva sınırlarını aşmaması için her daim onu gözetler. Bütün bunlar fırka-i naciye -ki onlar sahabelerdir- tabi olunmadan bilinmez. Zira onlar en doğru yol ve en güzel üslup üzereydiler. Onlar dünyayı dünya için değil, din için istiyorlardı. Dolayısıyla da onlar dünyayı tamamen terk etmiyorlardı. Onlarda ne ifrat ne de tefrit vardı. Onların işi orta yol üzereydi. Dengeyi en iyi şekilde muhafaza ediyorlardı.

Nitekim bu, işlerin en iyisi ve Allah'a en güzel geleni idi... Allahu a'lem¹²³

Hulasa

Şüphe götürmez hususlardan biri de; Gazali'nin tasavvuf üzerindeki etkisinin büyüklüğüdür. Zira o, Cüneyd'in yolu üzere Sünni tasavvufa yöneldi. Bu alanda yaptığı ıslah çalışmaları büyük ölçüde başarılı oldu. Gazali'den önceki tasavvuf ile sonraki tasavvuf birbiriyle karşılaştırılmadan bu çalışmaların takdiri mümkün değildir.¹²⁴

Gazali'den önceki tasavvufu ve ondan sonraki tasavvufu öğrenenler onun tasavvuf ve tasavvuf erbabı üzerindeki iyiliğini göreceklidir. Bu ilimde uzman olan kişilerin de şahadet ettiği üzere onun bıraktıkları apaçık şeylerden ibarettir. Nitekim tasavvuf dersi veren kişiler de bunu ifade etmektedirler.¹²⁵ Her ne olursa olsun bu önemli konuda Gazali büyük bir imamdır. İmamın hata etmemesi diye bir şey de yoktur.¹²⁶

¹²³ İhya 3/230

¹²⁴ El Gazali, Şami 140

¹²⁵ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 124

¹²⁶ Siyeru A'lami Nübelâ 19/339

Gazali'nin İslah Hususunda Oynadığı Rol

1- Gazali'nin İslah Metodu

*D*r. Macit Arsan el Geylanî, Gazali'nin ıslah metodunun üç kaide üzerine kurulduğunu zikretmektedir:

Birinci kaide; İslam ümmetinin mevcudiyetindeki ana sebep İslam risaletinin bütün dünyaya taşınmasıdır. Müslümanlar risaleti tebliğde gevşeklik gösterdiklerinde yeryüzünde büyük fitneler baş gösterir. Dolayısıyla Müslüman olanlar da olmayanlar da bu gevşekliğin kurbanı olurlar.

İkinci kaide; İkinci kaide birinci kaide ile irtibatlıdır. Risaleti tebliğ etmek yükümlülüğünde olan Müslümanlar bu yükümlülüklerini ihmal ediyorlarsa o zaman Müslümanlar kendi içlerinde bunun sebeplerini araştırmalıdır.

Üçüncü kaide; Bu da ikinci kaideyi tamamlayıcı olarak gelmektedir. Müslümanlardaki gevşekliğin sebeplerini araştıranlar sadece teşhisi değil tedaviyi de ortaya koymalıdır. Hataları ve olumsuzlukları ortaya koyup kenara çekilmemelidirler.¹²⁷

2- Gazali'nin İslah Metodunun Vasıfları

Gazali'nin ıslah metodu bir takım vasıflarla temayüz etmiştir. Bazılarını arz edelim;

Birinci vasıf; Gazali'nin kitaplarında Müslümanları haçlılara karşı cihada çağırdığı görülmez. Yine haçlıların İslam âleminde işledikleri vahşi cinayetleri kınayıcı yazılar onun kitaplarında yoktur.

İkinci vasıf; Gazali, eleştiriyi Müslümanlara yöneltiyor. Bu sebeple Müslümanların suçsuzluğundan bahsetmiyor ve zayıf duruma düşmek suretiyle kendilerini hedef haline getiren Müslümanlara saldıran düşmana sorumluluk yüklemiyor. Bu metot İslami ilkelerle birebir örtüşen bir metot; Nitekim ayeti kerimede “Başınıza gelen herhangi

¹²⁷ Hakeza Zahera Cîlu Selahaddin 106

bir musibet ellerinizle işlediklerinizden ötürüdür. O, yine de çoğunu affeder.”¹²⁸ buyurulmaktadır.

Gazali hezimetî tedavi etmeye çalışıyor. Zira ona göre sorun Müslümanların fikri ve ameli sahada içine düştükleri bozulmadır. Dolayısıyla bunun düzeltilmesi lazımdır. Bunun dışındakiler buna bağlı neticelerdir. Binaenaleyh ana sorunun halliyle sair sorunlar da çözülecektir.¹²⁹

Üçüncü vasıf; Gazali, burada da İslami bir esastan hareket ediyor ve fikri ve ameli alanda ıslaha yöneliyor. Bu da Kur’ani bir ilkedir. Nitekim ayeti kerimede **“Bir kavim kendini değiştirmedikçe elbette Allah onları değiştirmez.”**¹³⁰ buyurulmaktadır. Gazali önce kendi nefsini ıslaha yöneldi, sonra da başkalarını ıslaha çalıştı. Onun arkadaşları ve talebeleri de onun bu yöntemini devam ettirdiler.¹³¹ Bu ve sair çalışmaların bir araya gelişiyse Nureddin Zengi ile Selahaddin’in nesli ortaya çıktı.

Dördüncü Vasıf; Gazali, müslümanların meselelerini ele alırken hiçbir irkî unsuru hedef almamıştır. Müslümanların sorunlarını müslümanların tamamına mal etmiş ve sorunların müslümanların -başta emri bi’l maruf nehyi ani’l münker olmak üzere- üzerlerine düşen yükümlülüğü yerine getirmemesi sebebiyle oluştuğunu beyan etmiştir.¹³²

¹²⁸ Şûra 30

¹²⁹ Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 107

¹³⁰ Ra’d 11

¹³¹ Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 107

¹³² A,g,e. 107

3- Gazali'nin İslam Toplumundaki Hastalıkları Teşhisi

a) Ulemanın Bozuluşu

Gazali, birçok yerde din âlimlerine çatıyor ve onların hakikatte dünya âlimi olduklarını söylüyordu. Sultanların, idarecilerin ve avamın bozulmasında onlara düşen vebalin büyük olduğunu zikrediyordu. Ona göre amansız hastalık tabiplerin, yani âlimlerin yokluğu idi. Asıl hasta olanlar onlardı.¹³³ Gazali ilim ehlinin ve din adamlarının içine düştükleri durumu hulasa ediyor, makam mevki sevdasına düştüklerini, idarecilerin gözüne girme yarışına girdiklerini, aralarında boş ve çetin mücadeleler yaptıklarını, furu ve ahkâm meseleleriyle iktifa ettiklerini, ahiret ilimlerinden ve nefis tezkiyesinden yüz çevirdiklerini söylüyordu. İslah ve davet için görev almış kişiler de yaldızlı ve secili sözlerle, boş hikâyelerle insanları oyalıyorlardı. Yaşanan bozulma umumiydi. İnsanlar gaflete düşmüş, âlimler susmuş, uyarıcı kalmamıştı.¹³⁴

Gazali, işaret taşı olarak âlimleri görüyordu. Zira peygamber varisi olanlar onlardı. Zaman onları alıp gitmiş, ortada problemlili kişilerden başkası kalmamıştı. Şeytan birçoğuna musallat olmuş, azdırmıştı. Her biri nefsanî isteklerin peşinde koşuyordu. İyiliği kötülük kötülüğü iyilik olarak görüyorlardı. Dini ilimler bozulmuş, hidayet

¹³³ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 79

¹³⁴ Ricalü'l Fıkr 1/214

lambaları sönmüştü. İnsanlar kadıların isyana kalkanları yargılamada istifade ettikleri hükümet fetvasından başka ilim olmadığını düşünmeye başladılar. Yine ilim gösteriş yapmak isteyen talebelerin hasmını galip gelmek ve susturmak üzere kullandığı mücadele aracı haline geldi. Yine vaizlerin dinleyicilerin dikkatini çekmek için kullandığı secili sözler haline geldi. Yine ilim dünyalık kazanmak ve haram işlemek için tuzak olarak kullanıldı.

Allahu Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de fıkıh, hikmet, ilim, ziya, nur, hidayet ve rüşd olarak isimlendirdiği ve selefi salihinin üzerinde yürüdüğü ahiret ilmine gelince; o, halk arasında dürüldü gitti. Unutulmuş bir şey haline geldi. Bu durumun dine büyük ziyan verdiğini ve sorunun karmakarışık halde geldiğini görünce dini ilimleri ihya için bu kitabı yazmaya, geçmiş imamların metodunu aydınlatmaya ve Nebiler ve salihler nezdindeki faydalı ilmin yollarını izah etmeye karar verdim.¹³⁵

Gazali, bu yaygın bozulmanın, gevşemenin ve ahlaki çözümlenin baş sorumlusu olarak âlimleri görüyordu. Ona göre bu umumi fesadın ilk sebebi onlardı. Zira onlar ümmetin tuzuydular. Tuz kokunca onu kim ıslah edecekti? Nitekim Gazali bu hususta âlimlere hitap eden şu beyti dillendiriyordu;

*Ey okuyucu takımı, ey beldenin tuzu,
Tuz bozulunca onu kim düzeltecek.*

¹³⁵ İhya 1/3

Gazali, kalplerin hastalanmasının ve ahirete karşı bigâne kalışın sebeplerini anlatıyor. Bunlar arasında da kalplerin tabibi olan âlimlerin hastalanmasından bahsediyor. Şöyle diyor; Üçüncüsü. “Amansız hastalıktır ki bu da tabiplerin, yani âlimlerin yokluğudur. Zira tabip olanlar onlardır. Bu asırlarda ise onlar kötü hastalandılar ve kendilerini tedaviden aciz kaldılar.”

Gazali, bir başka yerde de şöyle diyor: “Tabipler âlimlerdir. Hastalık onlara da sirayet etmiş vaziyette. Hasta olan tabip ilaca çok az tevessül eder. Bu sebeple de hastalık amansız bir hastalık haline gelir, müzminleşir. Artık tabip bu ilmi okusa da kalp tıbbını ve kalp hastalıklarını tamamen inkâr eder. Halk da dünyaya ve zahiri ibadet, batını da gösteriş olan ibadetlere yönelir.”¹³⁶

Gazaliye göre sultan ve idarecilerin bozulma sebebi âlimlerin zayıf oluşu ve görevlerini yerine getirmemeleridir. Bu hususta şöyle diyor; Kısaca: “Sultanların bozulması yüzünden halk bozuldu. Sultanlar da âlimlerin bozulması yüzünden bozuldular. Âlimler ve kadılar kötü olmasaydı sultanlar onların muhalefetinden korkacak ve bozulmaları az olacaktı.”¹³⁷

Gazali, emri bi'l maruf ve nehyi ani'l münker görevini ifa etmedikleri ve zalim sultan katında hak sözü söylemedikleri için âlimleri kınıyor. Âlimlerin de dünya sevgisine

¹³⁶ A,g,e. 3/54

¹³⁷ İhya 2/132

düşmeleri ve makam mevki hırsına kapılmaları sebebiyle idarecilerin ağına düştüğünü ifade ediyor.¹³⁸ Gazali –uzun müddet eğitim-öğretim ve fetva verme makamında kaldığı ve bu arada âlimler arasında yaşadığı için- şunu fark etmişti: ***İnsanlar fıkıhın fer'i ve ihtilaflı meseleleriyle iştigal ediyorlar, fıkah ve fetva ile yetinip faydalı ilimlerden uzak duruyorlardı. Nefislerin tezkiyesine, dolayısıyla da dünya ve ahiret saadetine vesile olacak ilimlerle meşgul olmuyorlardı.***¹³⁹ Âlimler üzerlerine düşen tebliğ yükümlülüğünü yerine getirmeyince toplumdaki dini hayat şekilden ibaret kaldı ve bunun da bazı sonuçları ortaya çıktı. Önemlilerini arz edelim:

—Toplumsal meselelerden uzak kaldılar ve faydasız şerhlerle vakit geçirdiler.

—Mezhep taassubuna düştüler ve ilmî faziletler kayboldu.

—Ümmetin birlik beraberliği bozuldu, guruplar ve mezhepler teşekkül etti.

—Sathî (yüzeysel) dindarlıklar oluştu ve bunları temsil eden guruplar teşekkül etti. Ulema taifesi, abidler taifesi, sofiye taifesi ve zenginler taifesi gibi guruplar oluştu. İmam Gazali ***İhya-i Ulumiddin*** isimli eserinde bu guruplardan uzun uzadıya bahsetmektedir.¹⁴⁰

¹³⁸ Ricalü'l Fıkr 1/217; İhya'dan naklen

¹³⁹ A.g.e. 1/218

¹⁴⁰ Hakeza Zehara Cilu Selahaddin 113-132

b) Lafızların Delalet Ettikleri Manalar Dışında Kullanılması

Gazali –ilmi tecrübesi ve derin zekâsıyla- insanların zahire aldanmasının ve hakikatlerden uzaklaşmasının sebeplerinden biri olarak da şunu görüyordu; O asırda Kur'an ve Sünnette geçen kelimeler yaygın bir şekilde başka manalarda kullanılıyordu. Kelimeler kullanıldığında ilk asırda anlaşılan mana anlaşılmıyordu. O, kitabı İhya'da manaları değiştirilen dini kelimeler hakkında özel bir bahis açıyor ve onun başlangıcında şöyle diyordu; Zemmedilmiş ilimlerin şer'i ilimlerle karışmasının menşei; güzel isimlerin tahrifi, tebdili ve selefın kullanmadığı manada kullanılmasıdır. Beş lafız var ki –bunlar; fıkıh, ilim, tevhit, tezkir ve hikmettir- bu isimlerle dinde makam sahibi kişiler vasıflandırılırken bu gün bu isimler kötü manalarda kullanılmaya başlanmış ve insanlar tarafından duyulduğunda nefret hissedilir hale gelmiştir.¹⁴¹ Gazali daha sonra zikredilen bu lafızları açıklıyor;

Fıkıh:

İlk asırda ahiret yoluna götüren ilim, nefsin ince oyunlarının öğrenilmesi, dünyanın kıymetsizliğinin anlaşılması, ahiret nimetlerine ulaşmak için aşırı çaba sarf edilmesi ve kalbe haşşetin yerleşmesi manalarına gelirken bu asırda

¹⁴¹ İhya 1/28

fetvalardaki nadir fer'î meselelerin bilinmesi, onların inceliklerine vakıf olunması, onun üzerinde çokça sözler sarf edilmesi ve ona dair söylenilen sözlerin ezberlenmesi manalarına gelmektedir.

İlim:

İlim lafzı Allahu Teâlâ'nın, ayetlerinin, kulları ve mahlûkatı üzerindeki tasarruflarının bilinmesi manasında kullanılırken sonradan yapılan bazı operasyonlarla fıkhi ve sair meselelerde münazara ile iştigal eden kişiler hakkında kullanılmaya başlanmıştır.

Tevhit:

Öncekiler nezdinde tevhit; kişinin, her bir şeyi -sebepleri ve vasıtaları görmeksizin- Allah'tan bilmesi idi. Hayır ve şer cinsinden her ne varsa tamamını O'ndan bilmesi idi. Bu gün ise söz sanatı, mücadele yolunun öğrenilmesi, hasımla cedelleşme yollarının bilinmesi, yapmacık ifadelerle çokça sual vermek, şüpheye düşürmek ve zora sokmak manalarına gelmektedir. Hatta onlardan bazıları kendilerini 'Adalet ve tevhit ehli' olarak adlandırmıştır. Nitekim kelam ilmiyle iştigal edenlere de 'Tevhid uleması' denilmiştir.

Tezkir:

Bundan Allah'ın hatırlatılması kastedilirken mana vaizlerin şiir okumasına, kıssa anlatmasına, şatahat ve sair sözler sarf etmesine hamledilir oldu.

Hikmet:

Hikmet Allahu Teâlâ'nın övdüğü bir şeydir. Nitekim ayeti kerimede: **“O, hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet verilmişse ona çokça hayır verilmiş demektir.”**¹⁴²

Daha sonra Hakîm ismi doktorlara, şairlere ve münecimlere, hatta yollarda fal bakan adamlara bile verilir oldu.¹⁴³ Gazali, bu lafızların önceki ve sonraki manalarını verdikten ve yapılan tahrifi gösterdikten sonra şöyle diyor; Şeytanın insanları övülen ilimden zemmedilen ilme nasıl sevk ettiğini gördün. Bütün bunlar kötü âlimlerin isimleri değiştirmesiyle oldu. İlk asırdaki kullanışlarına bakmaksızın bunlara tabi olursan hikmetle şeref kazanmak isteyen ve hâkim diye adlandırılan kişilere tabi olan kişinin durumuna düşersin. Zira bu asırda bu isim doktorlara, şairlere ve münecimlere verilmektedir. Bu da lafızlardaki değişikliğin farkında olmamakla olur.¹⁴⁴

İşte Gazali, âlimlere bu şekilde ihlasla ve cesaretle sesleniyordu. Onlara her şeyi açıklıyor, ilmi tahlillerle meseleyi arz ediyordu. Onları uyandırmaya ve harekete geçirmeye çalışıyordu. Onları ümmet içindeki yerlerine, merkeze dönmeye davet ediyordu. Onlara Peygamber varisi olduklarını, dinî vesayetin onların uhdesinde olduğunu, toplumsal ahlaktan onların sorumlu olduğunu, hükümet ve idarecilerin uygulamalarını kontrol etmeleri gerektiğini,

¹⁴² Bakara 269

¹⁴³ A,g,e. 1/28-34; Ricalü'l Fikr 1/221

¹⁴⁴ Ricalü'l Fikr 1/222

hulasa toplumun ıslahında birinci köşe taşı olduklarını onlara söylüyordu. Onların düzgün olması halinde âlemin de düzeleceğini, bozulması halinde âlemin de bozulacağını onlara hatırlatıyordu. Daha sonra sultan ve idarecilere dönüyor, onlara sesleniyordu. Zira nev'i beşerin ıslahında rol oynayan ikinci köşe taşı da onlardı.¹⁴⁵

c) Zalim Sultanları Tenkit Edişi

Gazali, tenkit ve nasihatlerini sadece âlimlere, sofilere ve sair tabakalara yapmıyor, bilakis onun tenkit ve nasihatleri müslümanların idaresini ellerinde bulunduran sultanları ve vezirleri de kapsıyordu. O her daim ümmetin ıslahının bu iki gurubun –ki onlar ilim ehli ile siyaset ehli olanlardır– ıslahıyla olacağını söylüyordu. Bunlar öyle iki guruptur ki düzelmeleri halinde insanlar düzelir, bozulmaları halinde de insanlar bozulur. Gazali her daim şu sözü söylerdi: “Kabul edilecek bir duam olsa bunu sultan için kullanırdım. Zira Allah onun ıslahıyla birçok kişiyi ıslah eder.”

İnsanları nasihat etmekten ve acı hak sözü söylemekten alıkoyan şey korku ve tamahtır. Onun yeni hayatında ne korkulacak bir şeyi ne de tamah ettiği bir şeyi vardı. Kalbindeki dünya hırsı, mal ve makam sevgisi kaybolmuştu. Artık dünyayı ikamet yeri olarak değil sefer yeri olarak görüyordu. Orayı imar etmiyor, sadece geçiş için bir köprü kuruyordu. Bir defasında halifenin veziri

¹⁴⁵ A,g,e. 1/22

Enuşirvan onu evinde ziyaret etmiş, hürmetlerini bildir-mişti. Bu gibi kişiler bunu Gazali gibi kişilerden başkasına yapmıyorlardı. Ancak Ebu Hamid ona: “**Zaman senin aleyhine işliyor. Sen ümmetin kiralık adamısın. Senin asıl işinle meşgul olman beni ziyaret etmenden daha evladır.**” diyordu.¹⁴⁶

Gazali, geniş kültürü ve basiretiyle görmüştü ki İslama destek veren unsurlardan zayıflayacak ilk şey idare ve siyaset, Sırat-ı Müstakim’den öncelikle sapacak şey de para politikasıydı. Bu sebeple sultanların uyguladıkları para politikasına şiddetle karşı çıkıyordu. **Ulemanın onların yanına gitmesini, onlarla oturup kalkmasını ve onlardan hediye kabul etmesini bir türlü kabul edemiyordu.** Zira bu, din aleyhine verilmiş bir rüşvetti. Onların mallarının ekserisi de haramdı.¹⁴⁷ Gazali’nin bu husustaki görüşleri şöyledir;

— **Zalim sultanlarla beraber olmak haramdır.**

— **Zalim sultanların inşa ettirdiği çarşılarda ticaret yapmak haramdır.**

— **Zalim sultanların kadıları, hizmetçileri ve polis-leriyle beraber olmak haramdır.**

— **Zalim sultanların kurduğu müesseselerden istifade etmek haramdır.**

¹⁴⁶ El Muntazam, İbnu’l Cevzî 9/170

¹⁴⁷ El İmam Gazali Beyne Madihih Ve Nakıdih 89

Gazali bu hususları kitabı *İhya*'da beyan etmektedir.¹⁴⁸ Gazali kendi asrındaki sultanlardan bahsederken bakın ne diyor:

“Sultanlar kendilerine hizmet etmesini istedikleri kişilere, kendilerine güç katacak kişilere, maksatlarına ulaşmak için kullanmak istedikleri kişilere, birlikte eğlenmek istedikleri kişilere, huzurda ve dışarıda kendileri için her daim dualar edecek, övgüler yağıdıracak ve yalakalıklar yapacak kişilere ihsanda bulunurlar. İhsanı alanlar ilk önce nefislerini isteme zilletinde bulunmakla zelil kılarlar, sonra hizmete koşmakla zelil kılarlar, sonra dua etmek ve övgüler yağıdırmakla zelil kılarlar, sonra yardım istediklerinde yardıma koşmakla zelil kılarlar, sonra meclisinde cemaatini yüceltmek suretiyle zelil kılarlar, sonra sevgi ve dostluk izhar ederek ve düşmanlarına karşı kendisine destek vererek zelil kılarlar, sonra zulmüne, kabahatlerine ve kötülüklerine örtü çekmekle zelil kılarlar. Eğer o âlim, mesela Şafti (ra) gibi biri olsaydı ona bir dirhem bile vermezlerdi. Dolayısıyla bu sebeplerden ötürü onların helal olduğu bilinen paralarından dahi alınmaz. Haram ya da şüpheli olduğu bilinen paraları nasıl alınır? Kim onların mallarından bir şey alır, bir de kendini sahabeye ya da tabiine benzetirse melekleri demircilere benzetmiş demektir.”¹⁴⁹

¹⁴⁸ A,g,e. 89

¹⁴⁹ İhya 1/122,123

Bu cüretkâr sözün kıymeti ancak baskıcı rejimlerin uygulandığı memleketlerde bilinir. Zira o memleketlerde bir âlimin ya da bir müellifin böyle bir söz söylemesi hayatına mal olabilir.¹⁵⁰ Gazali, zalim idareciler hakkındaki görüşlerini sadece eserlerinde açıklamıyor. Fırsat düştükçe sultanların yanında da dile getiriyordu. Onlara hakkı söylüyor, nasihatler ediyordu. Baştanbaşa Horasan’a hâkim olan Sultan Sencer’e şöyle diyordu: “Yazıklar olsun sana! Müslümanların boynu musibetler ve vergiler sebebiyle kısılırken senin atının boynu da altın yular sayesinde aşağı düşüyor.”¹⁵¹ Yine onun kardeşi Sultan Muhammed’e –ki o, asrının en büyük sultanıydı– bir mektup yazmış ve o mektupta ona sorumluluklarını hatırlatmış, onu Allah’ın azabına maruz kalacak işler yapmaktan sakındırmış ve ondan dikkatini memleketin ıslahına vermesini talep etmiştir.¹⁵² Yine ülkenin vezirlerine yazdığı mektuplarda onların dikkatini durumun perişanlığına, idarecilerin zulmüne, insanları soyup mallarını almalarına, emirlerin halka verdiği zarara, sorumluların gafletine ve görevlilerin tamahına çekmiş ve onları Allahu Teâlâ’nın azabına maruz kalmaktan sakındırmıştır. Onlara önceki vezirlerin ve zalim idarecilerin şimdiki yerini hatırlatmıştır. Onları idari kademeyi ıslah etmeye, idari işleri düzenlemeye ve zalimlerin elini tutmaya davet etmiştir. Onun Fahru’l Mülk

¹⁵⁰ Ricalü’l Fıkr 1/224

¹⁵¹ Ricalü’l Fıkr 1/225

¹⁵² A.g.e. 1/225

ve Muciru'd Din gibi vezirlere yazdığı Farsça mektuplar birer cesaret numuneleri idi. Güçlü bir belağata ve inşaya sahip o mektuplarda Gazali gerçeği bütün çıplaklığıyla haykırıyordu.¹⁵³

Gazali, kendi dönemindeki sultanları ve vezirleri nasihat edip yönlendirdiği gibi dinin yaşanması ve müslümanların saadeti için devletin dini temeller ve selim fikir üzerine bina edilmesi için de çabalıyordu. Onun yaşadığı devlet muasır İslami devletlerde olan birçok idari hastalıklardan uzaktı. O, Mağrip'teki Murabitin devletiydi. Bu devletin başında o asrın en güçlü ve en çalışkan müslüman sultanı Yusuf b. Taşfin vardı. İbni Hallikan, devlet idaresi meselelerinde ona destek vermek üzere Gazali'nin yola çıktığını bildirmektedir, şöyle demektedir; Bana ulaşan bilgilere göre Hüccetü'l İslam Gazali –Allah onu rahmetiyle kuşatsın- onun sahip olduğu güzel vasıfları ve ilim ehline verdiği değeri iştince onun yanına gitmeye karar verdi. İskenderiye'ye geldi ve yol hazırlıklarına başladı. Bu esnada ona Yusuf b. Taşfin'in vefat haberi ulaştı. Bunun üzerine o da gitmekten vazgeçti.¹⁵⁴

d) Zuhur Eden Kötülük Ve Bidatlere Karşı Savaşması

Gazali, sadece âlimleri, sultanları ve idarecileri tenkit etmiyor, bilakis içinde yaşadığı İslam toplumunu da tenkit ediyordu. Toplumda yaygın hale gelen bidat,

¹⁵³ A,g,e. 1/225,226

¹⁵⁴ Vefeyâtü'l A'yan;Ricalü'l Fikr adlı eserden naklen 1/227

kötülük, şüphe ve safsata cinsinden her ne varsa her birini zikrediyordu. İlmi bir çevrede yetişse de kitaplar ve talebeler arasında yaşasa da **İhya** adlı kitabı onun toplum içinde yaşadığını göstermektedir. O, içinde yaşadığı toplumu çok iyi gözlemliyor, toplumsal tabakaları ve yaşam tarzlarını çok iyi biliyordu. Her bir toplumsal tabakanın ahlakını ve hastalıklarını ayrı ayrı ele alması gözleminin derinliğini ve dakikliğini göstermektedir. Kitabında insanların adet haline getirdiği kötülüklere dair müstakil bir bahis açmıştır. Bunlar arasında öyleleri var ki fark ettirmeden dini hayata girmiş ve adet halini almıştır.

Gazali, meseleleri öyle dakik bir şekilde ele alıyor ki bunu ancak insanlarla uzun zaman birlikte yaşayanlar yapabilir. Orada mescitlerde, çarşı pazarlarda, yollarda caddelerde, hamamlarda, ziyafetlerde ve sair yerlerde işlenen kötülüklerden uzun uzadıya bahsetmektedir.¹⁵⁵ Gazali, kitabının bir kısmını gurura (aldanma) ayırmış ve orada gurura kapılan her bir sınıfı ayrı ayrı zikretmiştir. Gurura kapılanlar arasında ehli ilimden olanları, sofiye taifesinden olanları, zenginler tabakasından olanları zikretmiş ve her bir gurubu kendi içinde sınıflara ayırmıştır. Şeytanın bu guruplara giriş kapılarını göstermiştir. Onların düşüncelerini, nefsi takıntılarını ve sürçtükleri noktaları açıklamış ve orada psikoloji ilminde önde gelen tecrübe

¹⁵⁵ İhya 2/294-300

ve birikim sahibi kişilerin ancak vakıf olabileceği psikolojik hallerden bahsetmiştir.¹⁵⁶

Ulemayı cüz'î meseleler, hilafiyat, kelam ve celdde yoğunlaşmakla ve sarf, nahiv, lugat ve şiire aşırı dalmakla suçluyordu. Sofiye taifesini de meşayih'in sözlerini ve menkıbelerini öğrenip bununla yetinmekle suçluyordu. Sofileri tenkit ederken onların şatahatlarından ve mugalâatlarından çokça örnekler veriyordu. Bu da onun insaf ve titizliğini göstermektedir.¹⁵⁷ Zenginler taifesinin aldanışını anlatırken nadir görülen gerçeklere temas ediyordu. Bu da onun derin tetkikatına ve sağlam dini anlayışına delalet etmektedir. Mesela şöyle diyor; Zengin kişilerden öyleleri var ki komşusu aç olduğu halde defalarca hacca gider, paraları hac yolunda harcar.¹⁵⁸ Öyleleri var ki cimrilikleri sebebiyle para harcamazlar, parasız ibadetlere yönelirler, nafile oruç tutarlar, gece namazına kalkarlar, hatimler indirirler. Bunlar aldanmış kişilerdir. Zira helak edici cimrilik bunların iliklerine işlemiştir. Mal harcamak suretiyle bu hastalıktan kurtulması gerekirken o, malın girmediği bedeni ibadetlere yönelmektedir. Onun misali koynuna yılan girdiği halde bununla meşgul olmayıp safrasını dindirmek için sirkeli bal şerbeti hazırlayan kişiye ne kadar da benziyor. Yılanın öldürdüğü kişi sirkeli bal şerbetine ihtiyaç duyar

¹⁵⁶ Ricalü'l Fıkr 1/229

¹⁵⁷ İhya 3/345-350

¹⁵⁸ A.g.e. 3/351

mi? Nitekim Bişr-i Hafi'ye "Falan zengin çok namaz kılar, çok oruç tutar" demişlerdi de o "Miskin kendi makamını terk edip başkasının makamına girendir. Bunun da makamı açları doyurmak ve fakirlere infak etmektir. Bu, bir taraftan cimrilik edip mal yığmaktan, bir taraftan da aç kalmasından ve namaz kılmasından onun için daha iyidir." Dedi.¹⁵⁹ Gazali toplumda vaki olan çok sayıda yanlış ve bidate parmak basmış ve toplumu parlak kalemiyle resmetmiştir. Onun çalışması onun zekâsına, ilminin genişliğine, mülâhazalarının da-kikliğine, düşünce yapısının sağlamlığına ve kaleminin gücüne işaret etmektedir.¹⁶⁰

4- Gazali'ye Göre İslah Alanları

Gazali, sadece içinde yaşadığı toplumun hastalıklarını teşhisle yetinmemiş, kurtuluş reçetelerini de sunmuştur. Gazali nezdindeki ıslah alanlarını arz edelim;

a) Yeni nesil âlimler ve mürşitler yetiştirmek için çalışması

Gazali, ıslah hususunda rabbani âlimlerin ehemmiyetini görüyor ve bu tip âlimlerin yetiştirilmesi, görevlerinin ve sultanlarla ilişkilerinin sınırlandırılması gerektiğine inanıyordu.¹⁶¹ Zira âlimler din tabipleri oldukları için akıl

¹⁵⁹ A,g,e. 3/352; Ricalü'l Fikr 1/230

¹⁶⁰ Ricalü'l Fikr 1/231

¹⁶¹ Hakeza Zehara Cîlu Selahaddin 133

ve kalp hastalarını onların tedavi etmesi gerekiyordu. Çünkü peygamber varisi olanlar onlardı. Peygamberler insanları cehalet üzere bırakmadılar. İşin başlangıcında onların meclislerine gittiler, ev ev dolaştılar, onları hayra irşad ettiler. Çünkü kalp hastaları hastalıklarını bilmez. Dolayısıyla bu, âlimlere farzı ayındır. Sultanlara düşen şey de her bir köyde ve her bir mahallede insanlara dinlerini öğreten mütedeyyin bir fakih görevlendirmektir. Zira insanlar cahil kaldılar. İslam davetinin onlara bir şekilde tebliği gerekiyor. Dünya hastalık yurdudur. Zira yerin altında ölümlerden yerin üstünde de hastalardan başkası yok. Kalp hastaları beden hastalarından daha çoktur. Doktorlar âlimler; Hastane kuracak olanlar ise sultanlar. Tedavi görmeyi kabul etmeyen hastalar -akli muvazenesi bozulmuş hastaların kendilerine ve başkalarına zarar vermesini önlemek için koruma altına alınması gibi- şerhlerinden korunmak için sultana teslim edilirler.¹⁶² İnsanların manevi hastalıklarıyla ilgilenecek olan âlimlerde bazı vasıflar ve şartlar aranmaktadır. Gazali onları şöylece özetliyor;

Âlim, ilmiyle dünya menfaati temin etmeyi istemeyecek.

Âlim, ahiret için faydalı ilmi tahsile özen göstermeli, faydası az olan ilimlerden, cedele ve dedikoduya sevk eden ilimlerden uzak durmalı.

¹⁶² İhya 4/50

Âlim, yemesinde, içmesinde, kıyafetinde ve evinde kullandığı eşyada lükse kaçmamalı. Kısaca her şeyde iktisat üzere yaşamalı.

Âlim, sultanları iyi tanımalı ve onlarla oturup kalkmaktan sakınmalı.

Âlim, fetva heveslisi olmamalı. Fetva vermemeye bir yol bulursa bundan kaçınmalı.

Âlim, yakın üzere tevbe etmeye aşırı hırslı olmalı.

Âlim, konuşmaları daha çok ameller, amelleri bozan şeyler, şüpheye sevk eden şeyler ve şerre götüren şeyler üzerinde olmalıdır.¹⁶³

Gazali, emri bil maruf nehyi anil münker yapacak olan âlimin vasıflarını sayarak ahiret âlimi ile dünya alimi arasındaki farkı ortaya koymuştur. Her iki gurup âlimin ilmi, ahlaki ve ictimai yönünü göstermiş, sultanlara, avama, zenginlere ve fakirlere karşı ilişkilerine göre onların kimler olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır. İslamın âlimlere yüklediği esas görevi ifa ederken –yani irşat, vaaz ve tartışma gibi görevleri yaparken- kullandıkları üsluba göre onları ayırmıştır.¹⁶⁴

b) Talim ve terbiye için yeni metotlar ortaya koyması

Gazali'nin uyguladığı metot kendi döneminde uygulanan metotlardan farklıydı. O dönemde uygulanan

¹⁶³ A,g,e. 4/58-76

¹⁶⁴ A,g,e. 4/85-76; Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 135

metot, bağılı bulunulan mezhebin cüz'i meseleleri üzerine odaklanma şeklinde kendini gösteriyordu. Onun metodu ise mezhebin tahdit ettiği fıkıh ilimleriyle kendini sınırlandırmıyordu. Zira o dönemde akait, fıkıh ve tasavvuf gibi dini ilimler tekâmül etmişti. Dini ilimler tekâmül ettiği gibi dünyevi ilimlerde tekâmül etmişti.

Gazali'nin ifadesine göre bütün ilimler islamidir. Şer'î olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılır. Şer'î ilimler; Peygamberler vasıtasıyla öğrenilen ilimlerdir. Şer'î olmayan ilimler ise; tıp ve matematik gibi akıl gücüyle ulaşılan ilimlerdir. Şer'î ilimler farzı kifayedir. Eğer bir belde bu ilimleri öğretecek hiç kimse yoksa o belde hızla helake sürüklenir.¹⁶⁵ Sadece dünyevi ilimler peşinde koşan kişi ömrünü ahiret için faydası olmayan şeyin arkasında tüketmiş demektir.¹⁶⁶

Gazali'nin talebelerine okuttuğu eserlerine bakıldığında görülecektir ki o bu eserleri şu hedefleri gerçekleştirmek için yazdı:

İslam akidesinin yerleştirilmesi:

Gazali, yazdığı kitaplarda itikadı siyasetin hareket alanını sınırlandıracak ve onu yönlendirecek bir ideoloji şeklinde açık, anlaşılır ve canlı bir şekilde sunmuştur. Bu hususa dair yazdığı en açık kitap '**Allah'ın Mahlûkatındaki Hikmetler**' adlı eseridir. Bu kitabı okuyan kişi kendisini

¹⁶⁵ İhya 1/17

¹⁶⁶ Eyyühe'l veled 22; Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 138

anatomi uzmanı bir doktor karşısında ya da uzay bilimleri uzmanı karşısında zanneder. Kitapta maneviyata dair bahisler de bulunmaktadır. Göklerin yaratılışı üzerinde tefekkür, dünya üzerinde tefekkür, güneşteki hikmet, ay ve yıldızlardaki hikmet, yeryüzünün yaratılışındaki hikmet, denizler, su, hava, ateş, insan, insan bedeninin şekillenmesi, hayvanlar, kuşlar, arılar ve bitkiler bu bahis başlıklarının sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Gazali insan bedenini ve gök cisimlerini ciddi bir şekilde masaya yatırıyor ve onların görevlerini, birbiriyle uyumunu, yaratılışlarındaki inceliği ve hikmeti güzel bir üslupla anlatıyor.¹⁶⁷

Nefis terbiyesine yönelik faaliyetleri:

O, insanı heva ve şehvet peşinde koşmaktan kurtarıp Allah'a kul olma makamına çıkarmaya çalışıyordu. Kulu kanaat ve rıza ile Allah'ın muradına uygun tasarrufta bulunan kişi haline getirmeye çalışıyordu. Bu konuya dair hususları açıklamak için nefisten, nefsin mertebelerinden, hallerinden, seyri süluka etki eden faktörlerden ve öğrencinin geçmesi gerekli eğitim aşamalarından uzun uzadıya bahsediyordu. Gazali bu metodu oluştururken kitaptan, sünnetten, selefi salihinin mirasından ve kitap ve sünnete uygun yaşayan ilk sofilerin mirasından istifade etmiştir. Gazali bu metodu önce kendi nefsinde uygulamış ve tam on bir yıl nefsini ıslah edinceye kadar Nizamiye

¹⁶⁷ Hakeza Zahera Cülu Selahaddin 139; El Hikmetü Min Mahlukatillah adlı eserden naklen.

medresesindeki tedris faaliyetlerini, ailesini, vatanını, mevki ve makamını terk etmiştir. Kendi nefsinin ıslahtan sonra beldesine geri dönmüş ve bu metodu talebeleri üzerinde uygulamaya ve onların talim ve terbiyesiyle ilgilenmeye başlamıştır.¹⁶⁸

Fıkıh ilminin öğretilmesine yönelik faaliyetleri:

İnsanlar arasında yapılan muameleler ve yeni davaların gerektirdiği ilkeler üzerinde çalıştı. Gazali bu sahada herhangi bir mezhebe bağlı kalmadı, direkt Kur’andan istifade yoluna gitti.¹⁶⁹

Hikmet ve göreve hazırlamaya yönelik çalışmaları:

Gazali toplumun ihtiyaç duyduğu siyaset, yönetim ve meslek faaliyetlerinin tamamını bu başlık altında toplar ve fertlerin kabiliyet ve uzmanlıklarına göre görev almasını gerektiğini bildirir. Bu alana dair ilimlerin insanlığın bu gün bildikleriyle sınırlı olmadığına ve yeni ihtiyaçlara göre hayatın gelişimiyle daha başka ilimlerin de zuhur edeceğine işaret eder.¹⁷⁰ Gazali’nin ‘*et Tibru’l Mesbûk Fî Nasihati’l Mülûk*’ adlı eseri bu alanda yazılmış eserlerden biridir.

Gazali, bu eserde adaletin ehemmiyetini, sultan ve vezirlerin nasıl davranmaları gerektiğini İslam halifelerinin,

¹⁶⁸ Hakeza Zahera Cîlu Selahaddin 139

¹⁶⁹ A.g.e. 139

¹⁷⁰ A.g.e. 139

Fars ve Rum idarecilerinin tarihinden de örnekler vererek anlatmıştır. Bu kitap Gazali'nin devlet yönetim anlayışını ortaya koymaktadır.¹⁷¹ Gazali'nin kitapta anlattıkları onun siyaset ve yönetim alanında geniş bir mütalaaya ve derin bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Gazali bu kitapta ilimlerin gelişiminden ve kendini yenilemesinden bahsetmektedir. Eğitim esaslarından, kültürel gelişimden, zaman ve mekâna bağlı olarak toplumun kaydettiği gelişimden, itikadi, irşadi ve içtimai eğitim sisteminin esaslarından bahsetmektedir.¹⁷²

Gazali, talim ve terbiyeye dair görüşlerini kendi inşa ettirdiği yeni medresesinde tatbik etmiş, uygulamıştır. Bu medrese daha sonraki ıslah faaliyetlerinde önemli rol alacak yeni tip kişileri yetiştirmiştir.¹⁷³ Gazali'nin kurduğu bu medrese başka medreseler tarafından da örnek alınmış ve metodu uygulanmıştır. **Nureddin Mahmud Zengi ve Selahaddin Eyyübi** dönemlerinde ümmetin uyanışı ve cihad faaliyetlerinin desteklenmesi hususunda önemli roller üstlenen Bağdat'taki Kadiriye medresesi de bunlardan biridir.¹⁷⁴

¹⁷¹ A,g,e. 140

¹⁷² Tetavvuru Mefhumi'n Nazaziyyeti'l Terbeviyyeti'l İslamiyye 152-174

¹⁷³ Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 140

¹⁷⁴ A,g,e. 136

c) Emri bil Maruf Nehyi Anil Münker Görevinin İhyası

Gazali'ye göre emri Bi'l Maruf Nehyi Ani'l Münker faaliyeti çeşitli safhalardan oluşmaktadır.

Birinci safha, kişinin, istenen örnek bir mümin haline gelmesi için önce kendisinden başlamasıdır. İki adamdan biri ol. Ya nefsinle meşgul ol ya da nefsinin işini bitirdikten sonra başkalarıyla meşgul ol. Nefsini ıslah etmeden de başkalarıyla meşgul olmaya kalkma.¹⁷⁵

İkinci safha, kişinin, kendi aile fertlerini eğitmesidir.

Üçüncü safha, kişinin, komşularını davet etmesidir.

Dördüncü safha, kişinin, mahalle ahalisini davet etmesidir.

Beşinci safha, kişinin, şehir ahalisini davet etmesidir.

Altıncı safha, kişinin, bütün şehir halklarını davet etmesidir.

Yedinci safha, kişinin, çöl ahalisini davet etmesidir.

Sekizinci safha, kişinin, bütün insanlığı davet etmesidir.

Gazali, burada diyor ki; Her müslüman üzerine düşen görev önce kendi nefsinden başlamak ve farzlara riayet etmek ve haramlardan kaçınmak suretiyle onu ıslah etmektir. Sonra aile fertlerini eğitir, sonra komşularını ele alır, sonra mahalle ahalisiyle ilgilenir, sonra şehir halkına, sonra şehrine yakın yerlerde yaşayanlara, sonra çölde yaşayan Kürtlere, Araplara ve sair milletlere, sonra da

¹⁷⁵ İhya 1/39

dünyanın her bir köşesine gider. Yakınla ilgilendiği müddetçe uzaktakinin sorumluluğu ondan düşer. Görev yapıldığı müddetçe yakın uzak kişi üzerindeki sorumluluk kalkar. Ancak yeryüzünde dini ibadetlerini yapmasını bilmeyen birileri olduğu müddetçe sorumluluk düşmez.¹⁷⁶

Gazali, sultana da Emri Bi'l Maruf Nehyi Ani'l Munker yapılmasıyla ilgili bir bahis açmış ve buna '**İdarecilere Emri Bi'l Maruf Nehyi Ani'l Munker yapmalarını emretmek**' başlığını koymuştur.

Gazali, âlimlerin bu hususta idarecileri kontrol altında tutmaları gerektiğini ifade etmiş ve bununla da 'Siyaset akide yörüngesinde cereyan eder' kaidesini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu sebeple Kur'an ve sünnetten çok sayıda delil serdetmiştir. Yine selef âlimlerinin Raşit halifelerle, Emevi halifeleriyle ve ilk Abbasi halifeleriyle olan menkıbelerini nakletmiştir.¹⁷⁷

Gazali, bu hususta onlarca örnek verdikten sonra şöyle demiştir: "Âlime gereken zalim bir sultanın kapısını çaldığında 'ey zalim ve ey Allah'tan korkmayan' gibi sözlerle çalmalıdır. Elbette ki bunu zararı başkalarına bulaşmayacak ve caiz olmayacak bir fitneye mahal vermeyecek şekilde yapmalıdır. Kendisinden başka kimseye zarar gelmeyeceğini biliyorsa bunu yapması caiz, hatta menduptur.¹⁷⁸

¹⁷⁶ İhya 2/336

¹⁷⁷ Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 142

¹⁷⁸ İhya 2/337

Gazali, bunları birkaç yerde tekrar etmiştir. Mesela uyarı neticesinde kötülük ortadan kalkacaksa ya da fasığın nüfuzu kırılacaksa ya da dindar kişilerin maneviyatı artacaksa muhtesibin dayak yeme ya da öldürülme pahasına da olsa bunu yapması müstehaptır.¹⁷⁹

Gazali'ye göre müslümanlar Emri Bi'l Maruf Nehyi Ani'l Münker görevini ifa etmekten sorumludurlar. Bunu ifa etmemeleri vebaldır, günahtır. Bu hususta şöyle diyor; Bilesin ki; her nerede olursa olsun bu zamanda evinde oturan kişi, insanları iyiliğe sevk etmediği ve onlara gerçekleri öğretmediği için kötülük içindedir. Şehirlerde oturan insanların bile birçoğu namazın şartlarını bilmezken köylerde ve çöllerde yaşayanlar ne bilecek? Bedeviler, Kürtler, Türkmenler ve sair insanlar ne bilecek? Binaenaleyh her mahallede, her mescitte ve her köyde insanlara dinlerini öğreten bir fakih bulunmalıdır. Her fakih de beldesindeki kişilerle ilgilendikten sonra farzı kifayeye yönelmelidir. Yani; kendi beldesindeki kişilerle ilgilendikten sonra etraf çöllerde yaşayanlara gitmeli ve onlara dinlerini öğretmelidir. Müstehap olan kendi azığını götürüp ondan yemesi ve onların yemeğini yememesidir. Zira onların birçoğunun yiyeceği gasp edilmiş maldır.¹⁸⁰ Emri bi'l Maruf Nehyi Ani'l Münkerin safhaları vardır. Birinci safha; iyilik ve kötülüğün neler olduğunu öğretmek, ikinci safha; nasihat etmek, üçüncü

¹⁷⁹ A,g,e. 2/31; Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 143

¹⁸⁰ İhya 2/316

safha; kötülüğe mani olmak, dördüncü safha; kötülüğü durdurmada güç kullanmak.¹⁸¹

d) Zalim Sultanları Eleştirmesi

Gazali, kendi dönemindeki sultanları haddi aşan zalimler olarak görüyordu. İhlas sahibi âlimlerin onların yanına gitmesine ve onlarla oturup kalkmasına helal gözüyle bakmıyordu.¹⁸²

e) Madde perestliğe ve dini gevşekliğe karşı savaşı ve insanlardaki dünya ve ahiret tasavvuruna yeni bir şekil vermesi

Gazali, dünya ve ahiretin hakikatini iyi bilen bir âlim olarak İslam dünyasını ardında sürükleyen madde perestliğe ve dini gevşekliğe karşı savaş açmıştır. Bu hususta duygulara hitap eden vaiz dilini değil de meseleyi enine boyuna tahlil etmek suretiyle akla mantığa hitap eden ikna yöntemini kullanmıştır. Gazali bu yöntemle insanlara dünyanın hakikatini göstermeye çalışmış ve insanın dünyaya karşı nasıl tavır alması gerektiğini bildirmiştir.¹⁸³ İnsanları mal mülk peşinde koşmaktan ve dünya ile ahiret hakkındaki yanlış düşünüşten nübüvvete ve sahabenin yaşadığı hayat şekline davet etmiştir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 143

¹⁸² A,g,e. 147

¹⁸³ A,g,e. 155

¹⁸⁴ A,g,e. 154-156

f) Sosyal Adaletle çağırması

Gazali, itikadi meselelere ve ıslah faaliyetlerine odaklandığı kadar sosyal adaletle de odaklanmıştı. Onun bu husustaki görüşleri şöyleydi; Mal, Allahu Teâlâ'nın, ihtiyaçlarını görmeleri ve kendilerini ibadete verebilmeleri için kullarına verdiği bir alettir. İnsanlardan öyleleri var ki Allah onlara çokça mal verir de onlar, bununla fitneye düşerler ve bu onlar için kötü olur. Yine öyle kişiler var ki Allah onları sever ve korur, onları ibadetle meşgul eder, onlara azıklarını zenginler eliyle gönderir, dolayısıyla onlar ihtiyaç miktarından fazlasını kabul etmemelidirler.¹⁸⁵

Gazali, toplumda sosyal adaletin nasıl tesis edileceği hususunu uzun uzadıya anlatmıştır. 'Kazanma ve geçinme adabı' adı altında bir kitap yazmış ve bu kitapta bu meseleye dair görüşlerini bildirmiştir. Orada çalışmanın faziletini açıklamış ve insanları çalışmaya teşvik etmiştir. Ticaretten, ticaretin esasları ve şartlarından bahsetmiştir. Yine ticari ve iktisadi hayattaki sair muamelelerin nasıl yapılacağını anlatmıştır.¹⁸⁶ *İhya* kitabının 'Helaller ve Haramlar' bölümünde de bunlardan bahsetmiş ve sosyal hayatın sınırlarını çizmiştir. Toplumun İslama uymayan iktisadi teamüllerden nasıl kurtulacağını anlatmıştır.¹⁸⁷ Para yığmaya ve karaborsacılık yapmaya savaş açmıştır. Çünkü karaborsacılık haksız bir muameledir. Yiyecek malı

¹⁸⁵ İhya 1/223-224

¹⁸⁶ A.g.e. 2/62-89

¹⁸⁷ A.g.e. 2/89-133

satıcısı malı pahalanması için depoda tutuyor ve piyasaya sürmüyor. Bu, topluma karşı yapılan bir haksızlıktır. Bu yapılan iş şer'an caiz değildir ve bunu yapan da Allahu Teâlâ'dan uzaktır.¹⁸⁸

Gazali, '*kardeşlik ve arkadaşlık hakları*' adı altında hususi bir kitap yazmış¹⁸⁹ ve orada karşılıklı mali ve bedeni haklardan bahsetmiştir. Gazali, malda zekattan başka yükümlülükler de olduğunu söyleyenlerdendir. Ona göre zenginler ihtiyaç içinde olduklarını gördükleri fakirlerin ihtiyacını karşılamak mecburiyetindedirler. Fakirlerin ihtiyacını görmek farzı kifayedir. Zira hiçbir müslümanın kaybedilmesi caiz değildir.¹⁹⁰

g) Sapık Akımlara Karşı savaşıması

Gazali, İslam inancına karşı tavır alan sapık görüşleri de takip ediyordu. Onlar batıniler ve felsefecilerdi. Gazali'nin onlara karşı nasıl mücadele verdiğini anlatmıştık. Gazali onlara karşı kavgacı bir dil değil, ilmi bir dil kullanmıştır. Onların fikirlerini onların en uzman önderlerinden daha iyi öğrenmiş ve onlara karşı deliller getirerek savaşımıştır.¹⁹¹

Gazali, önce her iki sapık akımın fikirlerini iyice öğrenmiş, sonra da onları toptan yok edecek şekilde kökleleriyle birlikte söküp atmıştır. Bize düşen şey Gazali'nin bu

¹⁸⁸ A,g,e. 2/74

¹⁸⁹ A,g,e. 2/170-190

¹⁹⁰ A,g,e. 1/215

¹⁹¹ El Munkız 6-9

cüretini takdir etmektir. Zira o dönemde batıniler teröre başvuruyor, kendilerine karşı çıkan devlet idarecilerini ya da âlimleri suikastlar tertip ederek öldürüyorlardı. Uyguladıkları terör sayesinde yüzlerce devlet adamını ve âlimi şehit etmişlerdi.¹⁹² Gazali'nin çalışmaları sayesinde batınilerin ve felsefecilerin sapık düşünceleri yok olmaya yüz tuttu ve daha sonraları da yok olup gitti.¹⁹³

h) Fikir Alanındaki Islahı

Gazali, İslam toplumunu bilinçlendirmeye çalışıyordu. İnsanları taklit köleliğinden kurtarıp asıl menba olan kitap ve sünnete bağlamaya çalışıyordu. O İslami öğretiyi bir bütün halinde bakıyor ve bunu teşvik ediyordu.¹⁹⁴ Bu hususa dair bazı örnekler verelim:

Akılın Rolü:

Gazali, akılla şeriatın birbiriyle çelişmeyeceğini söylüyordu. Bu hususta şöyle diyordu; Ne akıl şeriatı, ne de şeriat akıldan müstağni kalamaz. Akıllı bir kenara koyup öylece taklidi emreden kişi cahil kişidir. Kur'an ve Sünnetin nurlarından uzak durarak sadece akılla iktifa eden kişi de aldanmıştır. Her iki guruptan da uzak dur. Akılla şeriatı birlikte götür. Zira akli ilimler gıdalara, şer'i ilimler de ilaçlara benzer.¹⁹⁵ Daha sonra şöyle devam ediyor;

¹⁹² Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 163,164

¹⁹³ A,g,e. 173,174

¹⁹⁴ El İmam Gazali, Şami 197

¹⁹⁵ İhya 3/17

bazıları akli ilimlerin şer'î ilimlerle çeliştiğini zannetmekte ve bu iki ilmin bir araya gelemeyeceğini zannetmektedirler. Bu, kalp gözü kapalı kişiden sadır olan bir zandır. O duruma düşmekten Allah'a sığınınız. Hatta ona sorsanız size şer'î ilimlerin bir kısmının bir kısmıyla çeliştiğini de söyleyecektir. Bu onun acizliğinden kaynaklanmaktadır. Acizliği sebebiyle dinde çelişki olduğunu zannediyor, şüpheyne düşüyor ve kılın hamurdan çıkması gibi dinden çıkıyor. Bu, nefsin bir oyunudur ki nefsi onu dinde bir noksanlık olduğu vehmine götürmüştür. Ama heyhat, din nerede onun zannı nerede.¹⁹⁶

Taklidi terk edişi:

Gazali -İslami kaynakları zikrettikten sonra- âlimin mukallit olmaması gerektiğini söylüyordu. Ahiret âlimlerinin vasıflarını sayarken bunu bize açıklıyor, şöyle diyor: “Onun vasıflarından biri de; İlminde kalp safasıyla birlikte idrak ve basiretine güvenmeli, sayfalara ve kitaplara değil. Başkalarından duyduklarını da taklide yeltenmemeli. Emir ve sözlerine uyulacak kişi şer'i şerifin sahibi Muhammed (sav)dir. Yine kendilerine uyulacak kişiler Rasulullah (sav) den işittikleri şeylerle amel ettikleri için ashabı kiramdır(ra). Daha sonra âlime gereken Rasulullah (sav)'in sözleri ve fiilleri üzerinde düşünmek ve onlardaki sırları anlamaya çalışmaktır. Zira onun sözleri ve fiilleri sırlardan hali değildir. İşte âlimin işi budur.” Şöyle diyor: “Şeriat sahibini

¹⁹⁶ A.g.e. 3/17

-sözlerini ve fiillerini alarak- taklit eden âlim o söz ve fiillerin esrarını da anlamaya çalışmalıdır. Mukallit bir fiili şariat sahibi işledi diye işler, ancak onun fiili sırdan hali olmadığı için âlime gereken ondaki sırrı bulmaya çalışmaktır. Eğer sadece nakledilenleri ezberlemekle yetinmişse ilme kap olmuştur, ama âlim olamamıştır. Bu sebeple “Falan kişi ilim kaplarından biridir.” Denir. Sadece ezberlemekle yetinmiş, ancak ezberlediği şeylerin hikmetlerine ve esranna muttali olmamışsa ona âlim denmez. Bu sebeple İbni Abbas şöyle demiştir; Rasulullah (sav) dışında kim olursa olsun ilmi alınır da terk edilir de.”¹⁹⁷

Âlime gereken hakkı tanımasıdır. Zira kişiler bununla tanınır. Nitekim Gazali de buna yönlendirmektedir: “**Bi-lesin ki; hakkı adamlarla tanıyan kişi yolunu kaybeder dalalet çöllerine düşer. Eğer hak yola revan olacaksan hakkı tanı ki bu sayede ehlini tanıyasın.**”¹⁹⁸

Gazali, idrakin önüne geçen perdelere bahse-derken onlar arasında taklidi de sayıyor, şöyle diyordu: “Onlardan biri de; taklit yoluyla öğrendiği mezhebi taklit etmesidir. Basiret ve müşahade yoluyla ona vasıl olmadığı için bu onu donuklaştırır ve taassuba sevk eder. Bu, bildiği şeyle kendini kayıtlayan ve onu aşamayan kişidir. O, bu bildiği şeyden başkasını düşünemez. Düşüncesi işittiği şey üzerinde donup kalmıştır. Taklit şeytanı onun üzerine hamle yapar ve ona: “Böyle bir

¹⁹⁷ İhya 1/78

¹⁹⁸ A.g.e. 1/23

şeyi nasıl düşünebilirsin ki, Bu, senin atalarının yapmadığı bir şey.” Der. Gazali, bunu şeytan aldatması olarak görür ve bundan kaçınılması gerektiğini söyler.¹⁹⁹ Gazali, taklitten bahsetmiş ve idrakin; delilleri ezberlemek değil, delil üzerinde düşünmek suretiyle herhangi bir kanaatin oluşması olduğunu söylemiştir. Gazali bu şekilde aklın taklit köleliğinden kurtarılmasına çağırıyordu. Âlimlerin görevlerini bu şekilde ifa edebileceğine inanıyordu. Gazali’yi bu noktaya götüren sebep; dönemindeki âlimlerin mensup oldukları mezhep imamını düşünmeksizin taklit etmeleriydi. O dönemde âlimler fıkhıta olsun itikatta olsun kendi mezhep imamlarını taklit ediyorlar, gerisini düşünmüyorlardı. İmamlarının içtihadının gayrını gösteren bir delil bulsalar da iltifat etmiyorlardı.²⁰⁰

Kitaba ve sünnete davet edişi:

Gazali, ‘*Eyyühe’l Veled*’ adlı risalesinde şöyle diyor: “Bilesin ki; taat ve ibadet sözde ve fiilde şer’i şerifin emir ve nehiyelerine tabi olmaktır. Yani; söylediğin söz ve işlediğin fiil şer’i şerife uygun olmalıdır.” Şöyle devam ediyor: “Ey çocuk! Sözün ve fiilin şer’i şerife muvafık olsun. Zira şer’i şerife muvafık olmayan ilim ve fiil dalaletten başka bir şey değildir.”²⁰¹

¹⁹⁹ A,g,e. 1/284

²⁰⁰ El İmamü’l Gazali, Şami 205

²⁰¹ A,g,e. 206

Mizanu'l Amel adlı eserinde şöyle diyor: “Bilesin ki; Allahu Teâlâ’nın yoluna revan olanlar azdır, ama bu yolda olduğunu iddia edenler çoktur. Biz sana onun iki alametini öğretelim; Birinci alameti; Bütün ihtiyari fiilleri şer’i şerif ölçüsüne uygun olmasıdır. Zira şer’i şerifin bütün güzellikleriyle bezenmeden bu yola revan olunmaz.”²⁰²

Selefin yoluna uyması:

Gazali Ashabı Kiramın hayat tarzının öğrenilmesini ve ona uyulmasını şiddetle tavsiye ediyordu. Onlar Rasulullah (sav)den gördüklerini işledikleri için onların taklit edilmesini söylüyordu.²⁰³ Onları taklit eden aslında Rasulullah (sav)i taklit etmiş olacaktı. Bu hususta sahabe sair insanlardan ayrılmaktadır.

Gazali, taklit hastalığına yakalanan kişiye onları taklit etmesini tavsiye etmektedir. Şöyle demektedir; Taklide ve insanlar arasında fazilet sahibi olmakla şöhret bulmuş kişilere tabi olmaya karar verdiysen sahabeden ve onların yüksek makamından gafil olma. Onların önde gelen kişiler olduğu icma ile sabittir. Onların dindeki yüksek mertebesine başka kimse ulaşamaz.²⁰⁴ Bu sebeple kendilerine âlim denilen kişiler onlar ölçü alınarak tanınırlar. Onlara en çok benzeyenler hakka ve selef yoluna en yakın olanlardır. Şunu iyi bilesin ki;

²⁰² El Gazali, Şerbası 164

²⁰³ İhya 1/78

²⁰⁴ A.g.e. 1/23

zamanın en bilgisi ve hakka en yakın olanı sahabeye en çok benzeyeni ve selef yolunu en iyi bilenidir. İşte din onlardan alınır.²⁰⁵

Gazali, övülen ve yerilen ilimlerden bahsettikten sonra şöyle diyor: “Nefsin için hayırlı olanı seç de se-lefe tabi ol. Değilse gurur ipi seni aşağılara sarkıtır da halefe benzersin. Selefin kabul ettiği ilimler silindi gitti. İnsanların rağbet ettiği kişiler de bidat ve hurafe ehli olanlar.²⁰⁶ Durum bundan ibarettir. Dolayısıyla insanlar rağbet etse de bidatlere aldanmamak lazım. Sahabenin ne yaptığını araştırmak lazımdır. İşte ahiret âlimlerinin vasıflarından biri budur. Ahiret âlimlerinin vasıflarından biri de; bidatlere karşı uyanık olmasıdır. Sahabeden sonra ihdas edilmiş bir şeyde cumhur ittifak etse de bu ittifaka aldanmamalı, sahabenin halleri, amelleri ve siretleri araştırılmalıdır.²⁰⁷

Gazali, bu görüşüyle ümmetin çoğunluğunun doğ-rudan sapabileceğini ifade etmektedir. Buna da delil olarak insanların –selef döneminde olmayan- kelim ilmine dalmalarını göstermiştir.²⁰⁸ Şöyle diyor; İnsanların çoğunluğunun daldıkları şeyi bırak. Çeşitli sebeplerle ona tazim etmelerine aldırma. Rasulullah (sav) vefat edince geride binlerce sahabe bıraktı. Her biri Allah’ı

²⁰⁵ A,g,e. 1/80

²⁰⁶ A,g,e. 1/38

²⁰⁷ İhya 1/79

²⁰⁸ El İmamu’l Gazali, Şami 208

bilen kişilerdi. Rasulullah (sav) onları övmüştü. Hâl böyleyken onlardan hiç biri kelama girmedir.²⁰⁹ Aklı işletmeye, taklidi terke ve selefin yoluna uymaya davet eden Gazali'nin çığığı bu. Onun bu çığığı her asırda ıslah erleri tarafından İslam toplumu için atılan çığıklar silsilesinden biriydi.²¹⁰ Gazali'nin beşinci hicri asrın sonlarında yaptığı davet kendi asrında da daha sonraki asırlarda da büyük etki yapmıştır.

²⁰⁹ İhya 1/23

²¹⁰ El İmamu'l Gazali, Şami 209

Gazali ve Hadis İlmî

Gazali'nin en çok eleştirildiği konu hadis ilmine dair işlediği kusurlardır. İbnu'l Cevzi onun hakkında 'O, hadis ilminde gece vakti odun toplayan kişi gibidir' demiştir. Yani; gece vakti odun toplayan kişi bulduğu her bir şeyi çuvalına doldurduğu gibi o da hadis diye ne bulduysa kitaplarına doldurmuştur, demektedir. Bu, onun yetiştiği medreseyle ilgili bir kusurdu. O, İmamu'l Haremeyn'in özel medresesinde yetişmiş biriydi. O medresede hâkim olan ilimler daha çok akla ve cedele dair ilimlerdi. Orada en çok önem verilen ilimler kelam, usul, fıkıh, mantık ve cedel imleriydi. Hadise dair ilimlere yeterli özen gösterilmiyordu. Çevresinin etkisinde kalmayan kişiler çok azdır.

Nitekim onun hocası İmamı'l Haremeyn de bu hususta yeteri derecede eleştirilmişti. Ancak Gazali bu hususta hocasını epeyi geride bıraktı. Zira tasavvuf ve seyru sulûke dair naklettiği mevzu hadisler ahkâma ve helal ve haramı beyana dair naklettiği mevzu hadislerden daha çoktur. Ahkâma, helal ve harama dair olan mevzu hadisler usulu'd din ve usulu fıkıhta geçmektedir. Nitekim hocası da bu iki ilimde şöhret sahibiydi.²¹¹

İnsafı elden bırakmadan konuşacak olursak Gazali'nin zayıf ve uydurma hadis tuzağına düşen tek kişi olmadığını söyleyebiliriz. Ondan önceki tasavvuf erbabı bu tuzağa düşmüş, o da onların kitaplarından alıp yazdığı için bu tuzağa düşmüştür. Tasavvuf erbabı bu hususta gevşeklikleriyle bilinmektedir. Zira onların alanı kalp ilimleridir.²¹²

Tasavvuf erbabının düştüğü bu hataya fukaha düşmüş, kitaplarında çok sayıda isnattan hali sabit olmayan hadisler zikretmişlerdir. Tefsir kitapları da sahih ve sabit olmayan hadislerle ve israiliyatla doldurulmuştur.²¹³ Sahih hadisi sahih olmayandan ayıranlar hadis ilmini rivayet ve dirayet yoluyla bilenlerdir. İlmi çevresi sebebiyle Gazali bu kişilerden biri olamamıştır. Gazali'nin zayıf noktası budur. Tasavvuf erbabının da birçoğu bu haldedir. O, şer'i ilimlerin esası olan rivayet tefsirinde, hadiste ve selefe dair haberlerde derinleşmemiştir. Nitekim o bunu

²¹¹ El İmamı'l Gazali Beyne Madihih Ve Nakıdih 136

²¹² A,g,e. 137

²¹³ A,g,e. 137

‘*Kanunu’t Te’uil*’ adlı eserinde zikretmiş ‘Hadis ilmine dair birikiminin az olduğunu’ söylemiştir. İşte bu durum onu zayıf ve mevzu hadislerden delil getirmeye sevk etmiştir. Zikretmesi gereken sahih ya da müttefekun aleyh olan hadisler varken onları zikretmemiştir. Belki de onları bilseydi düşünce yapısı daha farklı olurdu.²¹⁴

İbni Teymiyye, Gazali’nin, son dönemlerinde felsefenin de kelamın da yakini bir ilim olmadığına hükmettiğini zikretmiştir.²¹⁵ Şöyle demiştir; Gazali’nin ahir ömründe incelediği eserler Buharî ve Müslim’dir. Vefat ettiğinde bununla meşgul oluyordu.²¹⁶

Bir gurup alim Gazali’nin başta İhya olmak üzere eserlerinde zayıf hadisler yer vermesini mazur görmüştür. Çünkü kitap kalp ilimlerine, faziletlere, teşvike ve korkutmaya dairdir. Âlimler bu hususlarda zayıf hadislerin nakledilmesini tecviz etmişlerdir. Gazali’yi mazur görenlerden biri de İbni Kesir’dir. O, İhya hakkında şöyle diyor; Bu çok acayip bir kitap. Çok sayıda şer’i ilmi içermektedir. Tasavvufi güzelliklere ve kalp amellerine dair çok sayıda şey de içinde bulunmakta. Ne var ki içinde çok sayıda garip, münker ve mevzu hadis var. Nitekim helal ve harama dair yazdığı furu kitaplarında da bu tip hadisler mevcut. Mevzu hadislerin kalp ilimlerine, teşvik ve korkutmaya dair kitaplarda bulunması diğerlerinden daha

²¹⁴ A,g,e. 138

²¹⁵ A,g,e. 138

²¹⁶ Mecmû’l Fetâvâ 16/214

hafiftir.²¹⁷ Burada şunu ifade edelim ki Hafız Zeyneddin el Irakî İhya'ya büyük hizmet etmiş ve ondaki hadislerin tahriçlerini yapmıştır. Binaenaleyh İhya'yı okuyan araştırıcı kişiler hadislerin kıymet derecesini anlamak için mutlaka bu tahriçlere bakmalıdırlar. Zira bu gerçekten mühim ve her halükarda faydalı bir şeydir.²¹⁸

²¹⁷ El Bidaye Ve'n Nihaye 16/214

²¹⁸ El İmamu'l Gazali Beyne Madihih Ve Nakıdih 143

İhyau Ulûmi'd Din Kitabı

İbu Hamid el Gazali'nin İhya adlı eseri dikkatleri üzerine çekmiş bir kitaptır. Kimileri tarafından sadece övülmüş, eksikleri görülmemiş, kimileri tarafından da sadece tenkit görmüş, güzellikleri görülmemiştir. İlimde rasih olan imamlara gelince; onlar bu hususta orta yolu tercih etmişler ve övgü ve tenkit açısından gerekeni yapmışlardır. Kitabı ne aşırı yüceltmişler ne de aşırı kötülemişlerdir.²¹⁹

İbni Teymiyye, İhya'dan ve Ebu Talib el Mekkî'nin Kûtü'l Kulûb adlı eserinden bahsederken şöyle demektedir:

²¹⁹ Menhecü Ehli's Sünne Fî Takvimi'r Rical 143

“İhya kalp amellerine dair hususlarda Kûtü'l Kulüb gibidir. Sabır, şükür, sevgi, tevekkül, tevhit ve sair hususlar her ikisinde de aynı şekilde işlenmiştir. Ebu Talib hadisi, eseri ve sofiyeden feraset sahibi olanların sözlerini Ebu Hamid el Gazali'den daha iyi bilir. Sağlamlık açısından onun sözü daha sağlam ve daha güzeldir. Bidatlerden de daha uzaktır. Buna rağmen Kûtü'l Kulüb'ta da zayıf ve mevzu hadisler ve kabul edilemez şeyler vardır. İhya'da 'helak edici şeyler' başlığı altında ele alınan kibir, ucuş, riya, haset ve sair hususların birçoğu Haris-i Muhasibî'nin **er-Raiye** adlı eserinden nakledilmiştir. Burada reddolunacak şeyler olduğu gibi münakaşa konusu olabilecek şeyler de vardır.

İhya çok faydalı bir kitap olmakla beraber içinde tenkit gören maddeler de barındırmaktadır. Felsefecilerin tevhide, nübüvve ve ahiret hayatına taalluk eden fasit fikirleri de bu kitapta yer bulmuştur. Din imamları Ebu Hamid'i kitaplarında olan şeyler sebebiyle tenkit etmişler ve 'Şifa onu hasta etti' demişlerdir. Şifa ile İbni Sina'nın felsefe hakkındaki kitabını kastediyorlardı. Zira onda da çok sayıda zayıf ve mevzu hadis bulunmaktadır.

Yine onda (İhya'da) sofilerin aşırılıklarıyla ilgili şeyler olduğu gibi arif-i billah olan meşayih sofiyenin Kitap ve sünnete uygun sözleri de bulunmaktadır. Yine onda Kitap ve sünnete uygun ibadetlerden ve adaptan da bahsedilmektedir. Kitapta Kitap ve sünnete uygun olan

şeyler diğerlerinden daha çok olduğu için insanlar arasında ihtilaflara ve tartışmalara sebep oldu.²²⁰

İbni Teymiyye, başka bir yerde de şöyle diyor: “Gazali, İbni Sina’nın Şifa ve sair eserlerinden, İhvan-ı Safa’nın risalelerinden ve Ebu Hayyan et Tevhidi’nin sözlerinden etkilenmiş ve onların felsefi etkisinde kalmıştır. Mutezile kelamının, yine İbni Akil’in felsefi görüşlerinin onun üzerindeki etkisi az ya da yok denecek şekildedir. Hulasa İhya’da felsefeye, kelama, sofilerin aşırılıklarına ve mevzu hadislerle dair fasit şeyler bulunmaktadır.”²²¹

İmam Zehebî şöyle diyor: “İhya’da batıl hadislerin de olduğu faydalı bilgilerin de olduğu görülmekte. Ne var ki biz Allah’tan faydalı bir ilim istiyoruz. Faydalı ilim nedir biliyor musun? O, Kur’an’ın getirdiği ve Rasulullah (sav) in açıkladığı şeydir. Nitekim Rasulullah (sav) **“Kim benim sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir.”** buyurmuştur.²²² Binaenaleyh sana düşen Kur’an üzerinde düşünmektir ey kardeşim. Sahihayn’a, Sünen-i Nesai’ye, Riyazü’s Salihin’e ve Ezkar’a bakmak ve felaha ermektir.”²²³

Zehebî şöyle devam ediyor: “Gazali büyük bir imamdır. Âlim hata etmez diye de bir şart yok.”²²⁴ Yine şöyle

²²⁰ Mecmû’l Fetâvâ 10/55; El Fetâve’l Kübra 2/194

²²¹ A,g,e. 6/54,55

²²² Buhârî 5063; Müslim 1401

²²³ Siyeru A’lâmi Nübelâ 19/340

²²⁴ A,g,e. 19/339

diyor: “Allah Ebu Hamid’e rahmet eylesin. İlimde ve fazilette onun gibiler nerede? Ancak biz onun masum biri olduğunu iddia etmiyoruz.”²²⁵

Ezher şeyhi Şeyh Muhammed Hıdır Hüseyn şöyle diyor: “Âlimler İhya’da tenkit edilecek şeyler bulsa da o, masum olmayan bir beşer kitabıdır. İhya’nın faydalı incileri derilemeyecek kadar çoktur. İlim talebeleri ve fazilet âşıklarının başka kitaplarda bulamadıklarını onda bulabilmesi fazilet ve üstünlük ona yeter.”²²⁶

Karadaui şöyle diyor: “İhya’nın güzel bir muhtasarının yapılmasını ne kadar isterdim. Kitabın Ruhuna ve canlılığına, ayrıca talim ve terbiyeye dair faydalı birikimine –ki bu onda bolca bulunmaktadır- dokunulmaksızın mübalağalar, aşırıklar, zayıf hadisler ya da en azından aşırı zayıf hadisler ayıklansa ve bu şekilde müslümanların hizmetine sunulsa büyük bir hizmet yapılmış olurdu.”²²⁷

Allame Ebu’l Hasan en Nedui, İhya kitabının ahlak âlimleri nezdindeki itibarının büyük olduğunu söylemiştir. Zira o, ahlakî özelliklerden, çeşitlerinden ve sebeplerinden derinlemesine bahsetmiştir. Kalp hastalıklarından, sebeplerinden ve tedavi şekillerinden ilime, hikmete ve tecrübeye dayanarak bahsetmiştir. Kişide makam mevki sevgisinin oluşma sebebini anlattığı konuyu okuyan biri Gazali’nin ilmini, zekâsını ve beşerî tabiatı çok iyi bildiğini

²²⁵ A,g,e. 19/346

²²⁶ El İmamu’l Gazali, Şami 160

²²⁷ El gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 158

kabul eder, ilmi tahlil gücünü ve yüksel akli kapasitesini anlar.²²⁸

Gazali ahlaka dair derin analizler yaptığı ve İhya gibi büyük bir kitabı telif ettiği için ahlak âlimleri arasında ön safta yer alır. Ahlak ilmine, psikolojiye ve bu ilimlerin tarihine dair araştırma yapanlar onun eserlerine bigâne kalamazlar.

Nedvi'ye göre İhya kitabı teşvik ve korkutma kitabıdır. Zira kitabın teşvik ve korkutma içeren bölümleri en etkili olan bölümlerdir. Gazali, orada dünyanın aldatıcılığından ve ahiretin kalıcılığından bahsetmektedir. Orada İmana, salih amele ve nefis tezkiyesine olan ihtiyaçtan bahsetmektedir. Orada gönülleri cezbeden, gözleri ağlatan, kalpleri yumuşatan ilgi çekici güzelliklerden bahsetmektedir. Onun oradaki hikmetli vaazları kalplere etki etmekte, insanların hayatında büyük inkılâplar gerçekleştirmektedir.²²⁹

İhya kitabı bir bütün halinde ıslah ve irşat kitabı olarak adlandırılabilir. Burada musannif bir mürşit ve bir mürebbi gibi hareket etmiş ve kitabı İslami bir kütüphane kurar gibi telif etmiştir. Bu sebeple kitap, akait, fıkıh, nefis terbiyesi, ahlakın güzelleştirilmesi ve ihsan makamlarına ulaşılması gibi konuları ihtiva etmektedir.²³⁰

²²⁸ Ricalü'l Fıkr 3/241-244

²²⁹ İhya 4/356-358

²³⁰ Ricalü'l Fıkr 1/232

Ne var ki bu kitaba kendini verenlerin ya da bu kitabı çokça okuyanların aşırı şekilde zühde kapıldıkları, mübah meselelerde nefse muhalefet etmede aşırılıklar sergiledikleri, hayatı kötü gözle gördükleri ve riyazet ve mücahedede de aşırıya kaçtıkları ve akli dengelerini bozdukları gözlemlenmiştir. Eskiye nazaran bedenlerin daha zayıf olduğu günümüzde bunun zararı daha da çoğalmıştır. Bu sebeple bazı hikmet ehli mürebbiler başlangıç halindeki kişilerin bu kitabı mütalaa etmesini yasaklamışlardır. Özellikle de ani ve hızlı etkilenen kişileri bu kitaptan uzak tutmuşlardır. Bunun sebebi de Gazali'nin bu kitabı kendisine korku ve heybetin hâkim olduğu bir dönemde yazmış olmasıydı. O, o dönemde korku ve heybetin tesiri altındaydı. Dolayısıyla sözleri de o tesirin yansımalarını taşıyordu.

Gazali, bu kitapta züht, nefsin dizginlenmesi ve isyanının bastırılması hususunda çok sayıda sözler nakletmektedir. Ama bu sözler mübalağadan hali değildi. Aslında hak olan bu hususta da Siret-i Nebeviyyeye uymak ve sahih hadislerle bağlanmaktır. Talebelerini itidalli, ölçülü ve sağlam bir şekilde yetiştiren yegane mektep o aslında. Herkesin sözü alınır da reddedilir de, Rasulullah (sav) hariç.²³¹

Gazali, İhya kitabının bir çok yerinde zayıf, hatta mevzu hadisler zikretmesi, sofiye taifesinin haddi aşan sözlerine yer vermesi, mübah olan şeyleri terke teşvik etmesi ve felsefecilerin sözlerine yer vermesi sebebiyle

²³¹ Ricalü'l Fikr 1/233

eleştiriye tabi tutulmuştur. Onu eleştirenler arasında Hafız İbnu'l Cevzi²³² ve Şeyhu'l İslam İbni Teymiyye de vardır. Onlar İhya'yı bir taraftan eleştirirken bir taraftan da faziletlerini itiraf ediyorlardı. Zira İhya kitabı İslami eserlerin başında gelmektedir. Her asırda ve her nesilde sayılamayacak kadar çok sayıda müslüman o kitaptan istifade etmişlerdir. Onun gönüllere olan etkisi sayılı birkaç kitapta ancak var. Kitap hâlâ çok sayıda ülkede çok sayıda kişi tarafından okunmakta, beğenilmekte ve etkisini devam ettirmektedir. Kitap hâlâ dini bir servet olmaya devam etmekte ve hâlâ ıslah ve irşat alanında kaynak kitap olmaya devam etmektedir.²³³ İhya kitabı üzerine söylenecek son söz şudur; O, bir beşer eseridir. Birkaç yönden eleştiriye tabi tutulması bir kusur değildir. Buna şunu da ilave edelim; İhya kitabı geniş bir ilmi ansiklopedidir, küçük bir kitap değildir. Dolayısıyla eleştiriye tabi tutulan hususlar bu hacimli eserin içinde çok az yer kaplamaktadır.

Kitabın tenkit edildiği hususları birkaç noktada toplayabiliriz:

- Zayıf ve mevzu hadisleri delil olarak getirmesi.
- Bu hadisler üzerine bazı hükümlerin bina edilmesi.
- Seyru sülûke dair nakledilen bazı kıssaların mübalağa içermesi.

²³² El Muntazam 9/169,170

²³³ Ricalü'l Fikr 1/234

- Keşif ve mükâşefeden bahsedilmesi.
- Bazı konularda felsefi görüşlere yer verilmesi.

Prof. Karadavî şöyle diyor: “Gazali’nin –tasavvufa nispetle- eleştirildiği en önemli husus keşif ya da mükâşefe meselesidir. O, riyazetten ve ruhi tasfiyeden sonra sofinin süluk makamlarını aşacağını, ondan sonra da onda keşfin zuhur edeceğini söylemektedir. Gazali, mükâşefe ilminin kitaplara yazılmasının caiz olmadığını açıkça ifade etmektedir.”²³⁴ Her ne olursa olsun Gazali Zehebî’nin de ifade ettiği gibi büyük bir imamdır. Âlimin hata etmemesi diye de bir şey söz konusu değildir.”²³⁵

²³⁴ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 139

²³⁵ Siyeru A’lâmi Nübela 19/339

Gazali'nin Haçlı İşgaline Karşı Tavrı

*S*elçukluların gelişiyile birlikte cihat ruhu gönüllerde yeniden canlanmaya başladı. Selçuklular Bağdat'a girişlerinden haçlıların Şam topraklarını işgal ettiği hicri 490 yılına kadar ki zaman zarfında Şam topraklarının kuzeyinin Bizanslıların elinden aldılar. Hatta Anadolu'ya girdiler ve meşhur Malazgirt savaşında Bizanslıları yenip Bizans imparatorunu esir aldılar. Bu müslüman-Bizans harp tarihinde ilk defa vukua gelen bir şeydi. Ne var ki bundan son işin mahiyeti değişti ve haçlı seferleri başladı.²³⁶

Haçlılar başta Kudüs olmak üzere bazı İslam beldelerini savaşıarak ele geçirdiler. Kudüs'e girdiklerinde yaklaşık **altmış bin** kişiyi öldürdüler, su gibi kan akıttılar. Ümmet bu vahşi saldırılar karşısında darmadağın olmuştu.²³⁷

²³⁶ El Cihad Mine'l Hicre İle'd Dave İle'd Devle 76

²³⁷ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakidih 154

Ne var ki biz Gazali'nin sesini burada işitmedik. Halbuki o, sözleri dinlenen meşhur biriydi. İlmiyle, konuşmasıyla tesirli olabilecek biriydi. Kendisinden sonra Şeyhu'l İslam İbni Teymiyye'nin yaptığı gibi niçin cihattan bahsetmiyor, niçin insanları harekete geçirmiyordu? Bu pasifliğin sırrı neydi? Gerçek şu ki bu bize şaşkınlık veren bir durumdur. Zira Ebu Hamid (ra) gibi biri, ehli İslama karşı saldırıldığında ne denileceğini ve yapılacağını bilir. Nitekim böyle durumlarda cihadın farzı ayın olduğu bütün fıkıh kitaplarında yazılıdır.

Belki şöyle denilebilir; Bu büyük hadiseler zuhur etmeden önce Gazali hicri 488 yılında uzlet hayatına çekilmiş, dünya ve dünyevi mücadeleleri bütünüyle terk etmişti. O zaman ki düşüncesi nefsin cehennem ateşinden kurtarıp helak edici şeylerden kurtarıcı şeylere nakletmektir. Haçlılar Antakya'ya hicri 491 yılında girdiler. Daha sonra o senenin son ayında Mearratü'n Numân'a girdiler. Hatta denilene göre orada yüz bin kişiyi katlettiler. Daha sonra sair beldelere saldırdılar. Bir taraftan öldürüyorlar, bir taraftan yakıp yıkıyorlardı. Hicri 492 yılında da Kudüs'e saldırdılar ve orada unutulmayacak şekilde buldukları her bir neferi öldürdüler. Gazali bu yıllarda uzlete devam ediyordu. Uzletten ancak hicri 499 yılında çıktı. Ne var ki uzleti terk edip talim, tedris ve irşat hayatına atıldıktan sonra da ondan ümmetin bu durumuyla ilgilendiğini gösteren bir şey zuhur etmedi.²³⁸

²³⁸ A.g.e. 156

Gazali'nin Haçlı Seferlerine Değınmeyişı İle İlgili Bazı Muasır Alimlerin Görüşleri

Dr. Zeki Mübarek

*D*r. Zeki Mübarek, Gazali hakkında yazan ve onu eleştiren eleştirmenlerden biridir. ‘Gazali’ye Göre Ahlak’ adlı kitap ona aittir. O kitapta birçok hususta onu eleştirmiştir. Haçlı seferleriyle ilgili olarak da onu eleştirmiş ve şöyle demiştir; Biliyor musun haçlı seferleriyle ilgili bu konuyu niçin açtım? Papaz Petros İslam topraklarının işgali için Avrupalıları gece gündüz demeden teşvik ediyor, (Huccetü’l İslam) Gazali ise halvetten çıkmıyor, evradına devam ediyordu. ²³⁹

²³⁹ El Ahlak İnde’l Gazali 25

Dr. Ömer Ferruh

Dr. Ömer Ferruh, Kudüs'te meydana gelen hadiselere karşı Gazali'nin sukût etmesini mazur görüyor ve şöyle diyor:

Sofiler haçlı seferlerinin müslümanların işledikleri isyan ve günahların bir cezası olduğuna inanıyorlardı. Gazali de onların bu görüşüne katılmış olabilir.²⁴⁰ “Sofiler cihada katılmıyorlardı” şeklinde bir genelleme yapmak doğru değildir. Bilakis çok sayıda sofi haçlılara karşı cihad hareketine katılmıştır. Nitekim **Selçuklu, Zengi, Eyyübi, Memlük ve Osmanlı** dönemine ve hatta bu son asra ait tarihi vesikalara bakıldığında bu görülecektir.

Cezair'de Fransızlara karşı ilk cihad hareketini komuta eden Abdülkadir el Cezairî tasavvuf erbabının ve Senûsilerin ileri gelenlerindendi. Muhammed el Mehdi Fransa'ya karşı Çad'da mücadele ederken şehit düştü. Ahmed Şerif es Senûsî ve Ömer Muhtar Libya'daki cihad hareketinin sofi liderleriydiler.

Bazı sofiler bu gün de Irak'ta Amerika'ya karşı savaşmaktadır. Sofilerin cihada katılmadıkları şeklinde bir genelleme yapmak kesinlikle doğru değildir. Meselenin hakikati şudur; Cihada iştirak eden sofiler sünni olan sofilerdir. Onlar Ehli Sünnet itikadı üzere olup ibadet,

²⁴⁰ Ebu Hamid el Gazali Ve't Tasavvuf 352

zikir ve zühd üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bazı hataların onlarda da zuhur etmesi mümkündür”²⁴¹

Dr. Yusuf el Kardavî

Kardavî şöyle diyor:

Gerçek şu ki Ebu Hamid gibi birinin bu tavrı şaşkınlık veren bir şeydir. Ancak onun bu tavrı hakkında şöyle söylenebilir: “Bu büyük imam, nefsin ıslahı ile meşgul oluyordu. Zira nefsî fesat, haricî işgale zemin hazırlamıştı. Nitekim isra süresinin ilk ayetleri de buna delalet etmektedir. İsrail oğulları her ne zaman yeryüzünde bir fesat çıkarsalar düşmanları onlara musallat ediliyordu. Her ne zaman da durumlarını ıslah etseler güçleri kendilerine geri veriliyordu. Dolayısıyla o, bütün gayretini toplumun nüvesi olan ferdin ıslahına verdi. Ferdin ıslahı da kalbin ve düşüncenin ıslahıyla oluyordu. Ameller, seyr-i sulûk ve baştan başa hayat bununla ıslah oluyordu. Toplumun değişmesindeki ana esas buydu. Nitekim Kur’anın da işaret ettiği şey buydu; **“Bir kavim kendini değiştirmedikçe Allah onları değiştirmez.”**²⁴² Güzel nasihatler vermek suretiyle idarecilerin ıslahı da bu kapsama dahildir. Gazali’nin gerçek mazeretini ise Allah daha iyi bilir.”²⁴³

²⁴¹ Et Tasavvuf Fi’l İslam 9

²⁴² Ra’d 11

²⁴³ El Gazali Beyne Madihih Ve Nakıdih 156

Dr. Macid Arsan el Geylânî

Gazali, cihad konusunu muhteva olarak ele almış ve ‘Emri Bi’l Maruf Nehyi Ani’l Münker’ kapsamında işlemiştir. Birçok yerde onu Emri Bil Maruf Nehyi Ani’l Münker’in kapsamı içinde anlatmıştır. Buna dair misaller çoktur. Mesela bir yerde şöyle diyor: “Emri bil maruf nehyi anil münkerin gerekleriyle ilgilenmesi gerekmiyor mu? Bunun son noktası da Allah’ın rızasına uygun işler yapmak ve günah işlenmesine mani olmak için ordular oluşturmaktır. Biz gaza erlerinin bir araya gelip ehli küfre darbe vurmak üzere küfür unsurlarından herhangi birine karşı savaşmalarını caiz görüyoruz. Aynı şekilde fesat ehli kişilere de darbe vurulması caizdir. Kâfirin öldürülmesinde beis yoktur. Bu esnada müslüman öldürülürse şehittir. Aynı şekilde fışkını müdafaa eden fasiğin öldürülmesinde de beis yoktur. Haklı olduğu halde öldürülen muhtesip şehittir.”

Başka bir yerde de şöyle diyor: “Muhtesibin şartlarından beşincisi de onun bu işe gücü yeten biri olmasıdır. Aciz kişinin kalbiyle buğz etmekten başka yapacak bir şeyi yoktur. Zira Allah’ını her seven kişi O’na isyan edilmesini çirkin görür ve karşı çıkar. İbni Mes’ud şöyle demiştir; Kâfirlerle ellerinizle mücadele edin. Buna gücünüz yetmezse de sadece yüzünüzü ekşitmeye gücünüz yeterse onu yapın.”²⁴⁴

²⁴⁴ A.g.e. ; Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 144

Başka bir yerde şöyle diyor: “Biz şöyle deriz; İçki içen kişi de kâfirlere karşı savaşmalı mı? Onları küfürden men etmeye çalışmalı mı? Buna hayır diyen icmaya ters düşmüş demektir. Zira İslam orduları içinde iyiler de var kötüler de. Dolayısıyla içki içenler ve yetimlere haksızlık edenler gazaya çıkmaktan men olunmazlar. Bu, ne Rasullullah (sav) döneminde ne de ondan sonra olmamıştır.”²⁴⁵ Öyle görünüyor ki Gazali toplumsal meselelerin hallini işlerken cihada iki yönden yaklaşıyor;

Birincisi; *Ona göre cihad, vatan, millet ve malların müdafaası için yapılmaz.* Bilakis emri bil maruf nehyi anil münkere vesile olsun diye yapılır. Nitekim İslam ümmetinin var olma sebebi de budur. Gazali’nin içinde yaşadığı toplum bu görevi ihmal etmiş kötülükler alabildiğine yayılmıştı. İnsanların her biri kendi zevkindeydi... İnsanların derdi tarihçi Ebu Şame’nin de ifade ettiği gibi yemek, içmek, giyinmek ve ilişkiye girmekti. Cihada çağırılsalar da hiçbir faydası olmayacaktı. Sıra kendilerine geldiklerinde değişiyorlar, Allah yolunda işte o zaman canlarıyla mallarıyla savaşıyorlardı.

İkincisi; *Gazali cihadı ve cihadın merhalelerini çok iyi bilen biriydi. Ona göre cihadın üç şekli vardı.* Talim terbiye, ıslah ve savaş şekli. Bu üç cihad şeklinin belirli bir düzeni ve zamanlaması vardır. Nitekim ayeti kerimede şöyle buyurulmuştur; “**Rabbinin yoluna hikmetle ve**

²⁴⁵ Hakeza Zahera Cîlu Selahaddin 144; İhya 2/309

güzel öğütlerle davet et. Onlarla en güzel şekilde mücadele et."²⁴⁶

*"Şuur yoksunu bir toplumu cihada davet etmek kabirlerdeki ölüleri davet etmek gibidir."*²⁴⁷ Bu ifade, 'Gazali, İslam âleminin karşı karşıya kaldığı meselelerden uzak durmuştur.' Diyerek onu eleştirenlere verilmiş bir cevaptır. Gazali'ye göre İslami değerlerin yitirildiği ve bu sebeple kendilerine gevşekliğin arız olduğu bir toplum önce ıslah edilmeli ve bu sebeple de talim terbiye cihadından geçirilmelidir. İslah yoluyla Emri Bi'l Maruf Nehyi Ani'l Munker sancağını ayakta tutacak siyasi ve askeri önderler yetiştirilmeden ne ordular oluşturulabilir ve ne de cihad meydanlarına çıkılabilir. İslahın da dört alanda yapılması gereklidir. Zalim sultanların tenkidi, dünyaya bağlanmaya karşı savaş, sosyal adalete davet ve sapık fikri akımlara karşı mücadele.²⁴⁸

²⁴⁶ Nahl 125

²⁴⁷ Hakeza Zahera Cilu Selahaddin 146

²⁴⁸ A.g.e. 146,147

İlcamü'l Avam an İlmi'l Kalam

Bu, onun son dönemlerinde yazdığı bir kitaptır ve sahip olduğu en son fikirleri içermektedir. Bazılarını arz edelim:

— O, bu kitapta hak mezhebin selefin yolu olduğunu ve bu hususta onlara muhalefet edenin bidat sahibi olduğunu beyan etmiştir.²⁴⁹

—O, tevilden şiddetle nehyetmiştir. Allah'ın sıfatlarının varlığını ispat ediyor, tadile götüren tevilden kaçınıyordu. Şöyle diyordu; teşbih hastalığının tedavisi tadil hastalığının tedavisinden daha kolaydır. Zira böyle bir şey zuhur ettiğinde

²⁴⁹ İlcamü'l Avam 62

“Onun misli gibi bir şey yoktur” ayeti okunduğunda bu yeter.²⁵⁰ Şöyle diyor: “Delil selef mezhebinin hak olduğu yönündedir. Onun tasnifi bidattir. Bidat de zemmedilmiştir ve dalalettir. Âlimlerin teville dalması ve avamı buna sevk etmesi zemmedilmiş bir bidattir. Bunun zıddı ise –ki bu bunu yapmamaktır- övülen bir sünnettir.”²⁵¹ Sahabe ve tabiin ömürlerinin sonuna dek halkı bu hususta araştırmaya, teftişe, tefsire ve teville davet etmediler. Bilakis bu işe dalanları, bu hususa dair soru soranları ve bu hususta konuşanları bundan sakındırdılar.

Eğer bu iş dine dair olsaydı gecelerini gündüzlerini bu işe verirler, ailelerini ve çocuklarını buna davet ederler ve usulünü tesis için bütün gayretlerini sarf ederlerdi. Feraiz ve hukukuna dair kuralları nasıl açıklamışlarsa bunun kurallarını da o şekilde açıklarla ve daha da ileri giderlerdi. Şunu iyi biliyoruz ki hak onların dediği, doğru da onların doğru dediğidir. Nitekim Rasulullah (sav) onları övmüş ve onlar hakkında “İnsanların en hayırlısı benim asrında olanlardır, sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenlerdir.”²⁵²

Gazali’nin ilmi hayatında vardığı son nokta saha-benin ilimde ve yaşantıda merci oluşudur. Gazali onları kendilerinden sonrakiler için delil kabul ediyor, itikat ve yaşantı alanında onları sıhhat ölçüsü olarak görüyordu. Bu

²⁵⁰ A,g,e. 108; Ebu Hamid el Gazali Ve’t Tasavvuf 360

²⁵¹ İlcamu’l Avam 96; A,g,e. 360

²⁵² Müslim 1967; Buharî, Kitabü’s Şehadât 3/151

doğrudur. Yani; onların siretlerini, yaşantılarını, ibadetlerini ve cihatlarını bilme mecburiyetindeyiz. Bilhassa da Raşit halifelerin sünnetini. Nitekim Rasulullah (sav) de bizi onların sünnetine tabi olmaya teşvik etmişti.

—Kelamcılara şiddetle karşı çıkmıştır. Şöyle diyordu: “Halkın bundan zarar gördüğü müşahede ve tecrübeyle sabittir. İlk asırda sahabe bu gibi şeylerden insanları sakındırıyordu, ancak daha sonra bu yaygınlaştı. Rasulullah (sav)in ve ashabı kiramın kelamcıların tarzını kullanmaması da bir delildir. Bu onların acizliğinden kaynaklanmıyordu. Eğer bunda fayda mülâhaza etselerdi bunu en iyi onlar yapardı. Feraiz meselelerinden daha çok dalarlardı.”²⁵³

Gazali, mühim bir meseleye işaret ediyor, O da; Ashabı Kiram (ra) Muhammed (sav)in nübüvvetini ispat hususunda Yahudi ve Hristiyanlara karşı delil getirme ihtiyacı duyuyorlardı, ama onlar Kur’anî delillerden başka delil getirmedi. Akli yöntemlerin derin dehlizlerine dalmadılar. Zira onlar bütün bunların fitnelere ve kanşıklıklara yol açacağını biliyorlardı. Kur’ani delillerin ikna edemediği kişiyi kılıçlar ve oklar ikna eder. Allah’ın beyanından ileride beyan mı var.²⁵⁴

Bu kitabın birçok yerinde bidatlerden sakındırmıştır. Şöyle diyor: “Aynı şekilde avam bu hususta soru sorarsa bundan men edilirler ve kırbaça dövülürler. Nitekim Hz.

²⁵³ İlcamu’l Avam 88,89

²⁵⁴ A.g.e. 89,90

Ömer de müteşabih ayetler hakkında soru soran kişilere böyle yapıyordu. Yine Rasulullah (sav) de kader meselesine dalan bir topluluğu gördüğünde onlara karşı çıkmış ve “Sizden öncekiler çok soru sormakla helak oldular” buyurmuştur.”²⁵⁵

Gazali, devam ediyor: “Bu sebeple derim ki; Minberdeki vaizlerin bu tip suallere tevil ve tafsil yoluyla cevap vermesi haramdır. Bilakis vacip olan selefin yaptığı gibi kısa kesmektir.”²⁵⁶

²⁵⁵ Müslim 2666 Başka bir lafızla.

²⁵⁶ İlcamu'l Avam 70

Gazalî'nin Kur'an'a ve Sahih Hadislere Yönelmesi

Gazalî'nin ahir ömründe sahih hadislere yöneldiği bilinmektedir. Kendisi için hadis hocaları tuttu. Hayatının son zamanlarında Ebu Süheyl Muhammed b. Abdullah el Hafesî'den Sahihi Buhârî'yi, Kadı Ebu'l Fettah el Hakimî't Tûsî'den de Sünen-i Ebî Davud'u dinliyordu.²⁵⁷ Bu, Gazalî'nin önemli bir karakterini ortaya koymaktadır. O da; ilim öğrenmedeki tevazuu ve ilim öğrenme hususunda kibir göstermemesidir. O, o yaşına, o ilmine ve o şöhretine rağmen âlimlerden ders alıyordu. Talebesi Abdülgaafir el Farisî onun son dönemlerini anlatıyor ve şöyle diyor: "Son zamanlarında Rasu-

²⁵⁷ Tabakatü's Sübkî 4/110

lullah (sav)'in hadislerine ve hadis ehline yöneldi. İslamın hücceti olan Sahihi Buhârî'yi ve Sahihi Müslim'i mütalaa etmeye başladı.”

Eğer biraz daha yaşasaydı kendini bütünüyle bu ilmin tahsiline verecekti. Şüphe yok ki o, geçmiş dönemlerde hadis dinlemişti, ancak ahir ömrünü tamamıyla bu işe verdi.²⁵⁸

Gazali'nin geçirdiği bu merhaleyi zikredenlerden biri de **Şeyhü'l İslam İbni Teymiyye**'dir. Birçok kitabında bunu yinelemiş, Gazali'nin en sonunda ehli hadise meylettiğini ve **Sahihi Buhârî koynunda olduğu halde öldüğünü** bildirmiştir.²⁵⁹ **İbni Kesir** de Gazali'nin kısa bir biyografisini verdikten sonra şöyle demiştir; Daha sonra beldesi Tûs'a dönüp orada yerleşti ve orada bir tekke kurdu. Orada güzel bir ev aldı ve güzel bir bostan ekti. Kendini Kur'an tilavetine ve sahih hadisleri ezberlemeye verdi.²⁶⁰

²⁵⁸ Tabakatü's Sübkî 4/109-111; Siyeru A'lâmi Nübelâ 19/323,324

²⁵⁹ Ebu Hamid el Gazali Ve't Tasavvuf 367

²⁶⁰ El Bidâye Ve'n Nihâye 16/215

Vefatı

İ mam Gazali hicri 505 yılı cumade'l Ahire ayının on dördüncü günü pazartesi günü vefat etti ve Tûs şehrine defnedildi. Allah'ın rahmeti üzerine olsun. Ölmeden önce arkadaşlarından biri ona 'Bana bir nasihatte bulun' dedi. O da ona 'İhlas üzere ol.' Dedi ve bu sözü ruhunu teslim edinceye kadar tekrar edip durdu.²⁶¹ Kardeşi Ahmed anlatıyor; Kardeşim Ebu Hamid pazartesi günü sabahleyin abdest aldı ve namaz kıldı. Sonra da 'Bana kefenimi getirin.' Dedi. Getirdiler. Onu aldı, öptü ve gözlerinin üzerine koydu. Sonra da 'Rabbimin fermanını işittim itaat ettim.' Dedi. Daha sonra ayak-

²⁶¹ A.g.e. 16/219

larını uzattı, kibleye döndü ve hava açmadan evvel ruhunu teslim etti.²⁶²

Meşhur şair Ebyûrdî onun için mersiyeler söyledi. Mersiye de geçen beyitlerden biri de şu idi;

En büyük kayıpla yıkıldım gittim,

İnsanlar arasında ona halef olacak bir benzeri yoktu.²⁶³

Allah Gazali'ye rahmet eylesin. Selçuklu döneminde Ehli Sünnet lehine büyük çalışmalar yaptı. Abbasi hilafetini güçlendirmek için ilmi ve fikri mücadelelere girdi. O dönemde çok güçlü olan Batınî tehlikesinin –ki o dönemde hilafeti tehdit eden en büyük tehlike oydu- karşısında durdu. Gazali hayatı boyunca her vesileyle batınilere karşı mücadelesini sürdürdü ve eserlerinde insanları batınilere karşı mücadele etmeye çağırırdı. Halifeye her bir bölgeye onlara karşı mukavemet edebilecek kişileri tayin etmesini teklif etti.²⁶⁴

Bâtınîlik İslama karşı büyük bir tehlike oluştuyordu. Onun görüşüne göre onlar İslam akidesini içeriden bozan unsurdur.²⁶⁵ Aslında felsefecilerle aralarında hiçbir fark yoktu. Bu sebeple Gazali onlara karşı şiddetli saldırılarda bulunuyordu.²⁶⁶ Gazali (ra) Allah'a yönelişe sevk etmek,

²⁶² Sekbu'l İbrat 1/282

²⁶³ Vefeyâtü'l A'yân 4/219

²⁶⁴ El Cihad Mine'l Hicre İle'd Dave 81,82

²⁶⁵ A,g,e. 82

²⁶⁶ El İktisat Fi'l İtikat 8

maneviyatı yükseltmek, nefisleri terbiye etmek, akılları nurlandırmak, niyetleri ıslah etmek, kalbî hastalıkları tedavi etmek, sabır, vera, tevbe ve tevekkül gibi imanî ve ahlakî hasletleri ihya etmek için büyük ıslah faaliyetlerine girişti. Onun bu çalışmaları ümmetin ıslahındaki payını aldı ve Abdülkadir Geylanî gibi büyük ıslahatçılar dahi onun terbiye ve ıslah yöntemini alıp uyguladılar. Kurduğu büyük halk medresesi de avam müslümanların şuurlandırılmasında ve daha sonraları Nureddin ile Selahaddin'in komuta ettiği cihad faaliyetlerine destek vermede büyük rol oynadı.

Gazali'nin de ileri gelen müderrislerinden biri olduğu Nizamiyye medreseleri ıslah faaliyetlerinde büyük rol oynadı. Islah faaliyetleri halka halka yayılarak genişledi. Sonunda haçlılar bölgeden sökülüp atıldı ve iki asır boyu çetin mücadelelere sahne olan mukaddes topraklar geri alındı. Ehli Sünnet âlimleri ümmeti bilinçlendirmek, safları sıkılaştırmak, sapkınlıkları önlemek, hakikatleri serdetmek ve Allah'ın dini yücelsin diye yollarında değerli değersiz her ne varsa tamamını infak etmek suretiyle bu çetin mücadele yerlerini aldılar.

